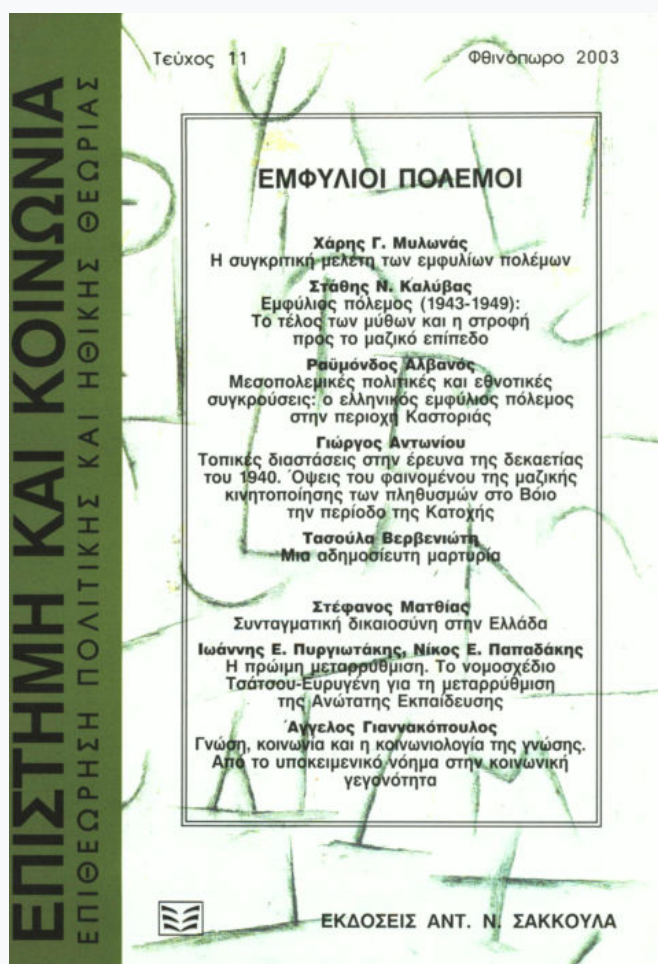


Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 11 (2003)

Εμφύλιοι πόλεμοι



Εμφύλιος πόλεμος (1943-1949): Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο

Στάθης Ν. Καλύβας

doi: [10.12681/sas.916](https://doi.org/10.12681/sas.916)

Copyright © 2015, Στάθης Ν. Καλύβας



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καλύβας Σ. Ν. (2015). Εμφύλιος πόλεμος (1943-1949): Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 11, 37-70. <https://doi.org/10.12681/sas.916>

Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949): Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο

Στάθης Ν. Καλύβας*

Στο άρθρο του στον συλλογικό τόμο για την Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950, ο Νίκος Σβορώνος (1984: 34) υπογράμμισε την απουσία της επιστημονικής μελέτης 'που χρειάζεται για την κοινωνική σύνθεση του ΕΑΜικού συγκροτήματος'. Δυστυχώς, η επιστημονική υπανάπτυξη που διαπίστωνε ο Σβορώνος πριν από δύο δεκαετίες σχετικά με τη συστηματική εμπειρική έρευνα συνεχίστηκε, ενώ με τον χρόνο πολλές ατεκμηρίωτες και συχνά λανθασμένες παραδοχές μετατράπηκαν σε αξιώματα και ευρύτερα αποδεκτές 'αλήθειες'. Εδώ ισχύει πλήρως ο αφορισμός του Οδυσσέα Ελύτη στον *Μικρό Ναυτίλο*, ότι δηλαδή 'οι φανταστικές αλήθειες φθείρονται πιο δύσκολα'. Η υπανάπτυξη αυτή οφείλεται κυρίως στην αδυναμία απεμπλοκής από τις ιδεολογικές αγκυλώσεις που κληροδότησε η δεκαετία του 1940 και αυτό παρά την οριστική πλέον παρέλευση των πολιτικών της διακυβευμάτων. Η στάση αυτή συντηρεί και συντηρείται από την πραγματολογική φτώχεια που χαρακτηρίζει τη γνώση μας για την περίοδο. Παράλληλα, όμως, νέες ερευνητικές τάσεις που έχουν αναδυθεί τα τελευταία χρόνια δημιουργούν αισιοδοξία για τη μελλοντική πορεία της έρευνας και τη δυνατότητα να επαναπροσεγγίσουμε την περίοδο αυτή με διαφορετική ματιά.

Το άρθρο αυτό ξεκινά με μια σχηματική σκιαγράφηση των δύο κεντρικών εκδοχών για τη δεκαετία του 1940, ιδίως όπως αυτές εκφράστηκαν στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Στη συνέχεια, επιχειρείται μια σύντομη αποτίμηση της υπάρχουσας ιστοριογραφικής παραγωγής και των πρόσφατων ερευνητικών τάσεων και διατυπώνεται μία ερευνητική στρατηγική με κέντρο βάρους το μαζικό επίπεδο.

* Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Yale.

Οι δύο μύθοι

Η βιβλιογραφία του Εμφυλίου είναι ένα κράμα από κείμενα προπαγάνδας, επίσημης και ανεπίσημης, κρατικής, κομματικής, δημοσιογραφικής και ερασιτεχνικής ιστορίας, απομνημονευμάτων και μαρτυριών, μέσα στο οποίο η επιστημονική ιστοριογραφία κατέχει μικρό μόνο μέρος. Αυτό το κράμα διαμόρφωσε έναν περιρρέοντα λόγο και μια σειρά αντανάκλαστικών σε πολλά επίπεδα, όπως στον Τύπο και την τέχνη, επηρεάζοντας έτσι και τη δημόσια πρόσληψη του Εμφυλίου.¹ Έχουμε να κάνουμε, δηλαδή, με μια αφηγηματική κατασκευή, έναν ‘μύθο’, στον βαθμό που εκφράζει μια ‘στρατευμένη μνήμη’ ή, έστω, τα ίχνη της. Άλλωστε, η ιστορία του Εμφυλίου υπήρξε ευθύς εξ’ αρχής όπλο. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο αντέδρασε ο Γιάννης Ζέβγος τον Μάρτιο του 1945, όταν έμαθε την απώλεια του αρχείου του Σόλωνα Γρηγοριάδη (ο οποίος είχε αναλάβει τη συγγραφή της ιστορίας του ΕΑΜ): ‘Καταλαβαίνεις τι χάσαμε; Κάτι πολύτιμο σαν τα όπλα, σ’ αυτή τη νέα φάση που μπαίνουμε τώρα...’ (Γρηγοριάδης 1986: 7).

Είναι εύκολο να διακρίνει κανείς δύο μύθους: τις ‘μεταπολεμικές’ προσεγγίσεις ή την ‘εκδοχή των νικητών’ και τις ‘μεταπολιτευτικές’ προσεγγίσεις (που όμως ξεκινούν πολύ νωρίτερα)² ή την ‘εκδοχή των ηττημένων’. Και οι δύο αντλούν το περιεχόμενο και τη νομιμοποίησή τους από τις ιδεολογικές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 (Μαραντζίδης 2002α). Γεννιούνται μέσα στην Κατοχή,³ παράλληλα με τα γεγονότα που θα κληθούν να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν και αποκρυσταλλώνονται ταχύτατα μέσα στην επόμενη δεκαετία (Spencer 1952). Οι εκδοχές αυτές είναι, συνεπώς, ‘υποταγμένες σε πολιτικές αναγκαιότητες. Είναι στρατευμένες. Φτιάχτηκαν από την ανάγκη να πολεμήσουν την αντίθετή τους, από τις ανάγκες της πολιτικής πρακτικής που πάσχιζε να βρει τα πειστικά για τους οπαδούς και αποστομωτικά για τους αντιπάλους επιχειρήματα, εν ανάγκη να προσφέρει έναν δικαιωτικό μύθο. Από την άποψη αυτή η ιστορική θεώρηση της δεκαετίας 1940-50 είναι απόλυτα “ιδεολογικοποιημένη”. Ιστορία και ιδεολογία συμπίπτουν εις βάρος της ιστορικής γνώσης’ (Ελεφάντης 2002: 23).

Παρ’ όλη την ποικιλία της, η εσωτερική δομή των δύο αυτών μύθων διακρίνεται από συμμετρία, με κεντρικό της άξονα την ολοκληρωτική σύγκρουση ανάμεσα στο καλό και το κακό. Και οι δύο προϋποθέτουν μία πλοκή που πρέπει ‘πάντοτε να εμφανίζεται ως αφηγηματικά πειστική [και] συνεκτική’ και όπου ‘δεν επιτρέπεται να παίζεις με το ιερό’.⁴ Πρόκειται για ένα κόσμο που αποτελείται από ήρωες και προδότες, μάρτυρες και εκτελεστές,

θύματα και θύτες, χωρίς αποχωρήσεις και γκριζες ζώνες. Στην οπτική αυτή κυριαρχεί η εξιδανίκευση της μίας παράταξης και η δαιμονοποίηση της αντίπαλης, για την οποία συνήθως επιφυλάσσονται αφοριστικοί και απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί· η μία πλευρά αποκλειστικά αμύνεται ενώ η άλλη αποκλειστικά επιτίθεται· ο λόγος είναι άκαμπτος και στερεότυπος και η ματιά επιλεκτική και μονομερής: δίνεται έμφαση στη βία της μίας παράταξης και αποσιωπάται η αντίστοιχη βία της άλλης, ενώ οι σκοτεινές πλευρές που δεν μπορούν να συγκαλυφθούν ή να παραποιηθούν εντάσσονται στο ρητορικό σχήμα του λάθους ή της μεμονωμένης ενέργειας με έντονη χρήση ευφημισμών⁵ ο αντίπαλος είναι ξενοκίνητος και οι οπαδοί του 'ανδρείκελα' χωρίς ιδία βούληση· πράξεις και παραλείψεις κρίνονται με τρόπο συχνά αναχρονιστικό και με αποκλειστικό γνώμονα την ιδεολογική ταυτότητα, συνήθως χωρίς καν να έχουν εξετασθεί τα ίδια τα γεγονότα· η αγιογραφία, η καρικατούρα, η απλουστευτική καταγγελία, η μαρτυρολογική ροπή και η έντονη ρητορεία αντικαθιστούν την έρευνα και την πολυσημία· ο συναισθηματισμός είναι έντονος, ο τρόπος σκέψης πολεμικός, ο ρομαντισμός ακατάσχετος, η γενίκευση αυθαίρετη και η τεκμηρίωση ανύπαρκτη, νοθευμένη ή αποσπασματική. Η περιδοολόγηση που προκρίνεται είναι και αυτή συμμετρική. Στην πρώτη εκδοχή κυριαρχεί το σχήμα των 'τριών γύρων' με κεντρικό συνεκτικό στοιχείο την προσπάθεια του ΚΚΕ να καταλάβει την εξουσία, ενώ στη δεύτερη κυριαρχεί μια σχεδόν αντίστοιχη τριπλή στεγανή διαίρεση (αντίσταση, 'λευκή τρομοκρατία', εμφύλιος) με κεντρικό συνεκτικό στοιχείο την προσπάθεια του ΚΚΕ να αποφύγει τη σύγκρουση πάση θυσία.⁶

Και οι δύο μύθοι πέρασαν στην επίσημη ιστορία, όπως αυτή αποτυπώνεται, ανάμεσα στα άλλα, και στα σχολικά εγχειρίδια (Σκουλάτου 1984: 268-299). Βέβαια, ο μεταπολεμικός μύθος έχει πλέον απαξιωθεί, ενώ ο μεταπολιτευτικός εξακολουθεί να είναι κυρίαρχος. Άλλωστε το 'εθνικό' ως προσδιοριστικό στοιχείο εγκατέλειψε την εθνικοφοροσύνη για να περάσει στην εθνική αντίσταση. Στην τελευταία περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μια 'μονόπλευρη και στρεβλή ανασκευή της πρόσφατης ιστορίας μας που έχει επιβληθεί από είκοσι χρόνια ως νέα καθεστωτική ιδεολογία και ισοδυναμεί, στην ουσία, με 'ρεβάνς' των ηττημένων του Εμφυλίου στο φαντασιακό επίπεδο' (Μαυρογορδάτος 1999: 38-40). Τις οπτικές αυτές τις συναντά κανείς κυρίως σε έργα που προορίζονται για το ευρύ κοινό.⁷ Δεν απουσιάζουν, όμως, από αρκετές μελέτες που αποζητούν επιστημονική νομιμοποίηση.⁸ Άλλοτε οι μύθοι είναι εντελώς αποκάλυπτοι⁹ και άλλοτε εμφανίζονται με

έμμεσο τρόπο, μέσω του λεξιλογίου που χρησιμοποιείται και των ερμηνειών που προσφέρονται.¹⁰

Όπως είναι φυσικό, οι μύθοι αυτοί δεν άφησαν αλώβητη την ιστοριογραφία, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν γράφτηκαν σημαντικά ιστοριογραφικά έργα, ανεξάρτητα από το αν εμπεριέχουν στοιχεία των μύθων.¹¹ Την ιστοριογραφία την επηρέασαν κυρίως με τους φορτισμένους όρους τους, την απουσία αποστασιοποίησης, την ανάγκη δικαίωσης και καταδίκης, τη σύνδεση με την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα (που τοποθέτησε την καθ αυτή μελέτη του Εμφυλίου σε δεύτερη μοίρα) και, κυρίως, με τον εξοστρακισμό των ερευνητικών αντικειμένων και ερωτημάτων που άνοιγαν ρωγμές στους μύθους ή, τουλάχιστον, δεν τους εξυπηρετούσαν.

Τα κεκτημένα

Γράφοντας το 1988, ο Προκόπης Παπασπράτης (1988: 187) κατέληγε στο συμπέρασμα πως παρέμενε ακόμη κυρίαρχο

‘το αρχικό πρόβλημα της αναζήτησης ενόχων και της απόδοσης ευθυνών, αναπαράγοντας όλα τα πλέγματα που προκαλεί μια εμφύλια σύγκρουση και που τελικά μόνο την ιστορική έρευνα δεν προάγουν’. Έντεκα χρόνια αργότερα, ο Θανάσης Βαλτινός (1999: 5) διαπίστωνε πως τα αίτια της κατάστασης αυτής πρέπει να αναζητηθούν ‘στην έλλειψη μιας έγκυρης, αυστηρά επιστημονικής ιστορικής έρευνας και αποτίμησης της εποχής’, προσθέτοντας πως ‘μέχρι να γίνει αυτό –πράγμα όχι εύκολο– θα συνεχίσουμε να ζούμε μέσα στο νοσηρό κλίμα ρεβανσισμού της μνήμης’. Την ίδια χρονιά, ο Γιώργος Μαυρογορδάτος (1999: 40) επαναλάμβανε πως ‘δεν υπάρχουν ακόμα οι προϋποθέσεις για μια αποστασιοποιημένη και (κατά τούτο τουλάχιστον) επιστημονική συζήτηση για τον ελληνικό εμφύλιο, παρά το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την τυπική λήξη του’.

Σήμερα, τα σημάδια αισιοδοξίας έχουν μάλλον πολλαπλασιαστεί.

Η διπλωματική ιστορία υπήρξε ο κλάδος εκείνος που κατάφερε να απεγκλωβιστεί πρώτος από τις αγκυλώσεις των μύθων, γνωρίζοντας έτσι και τη μεγαλύτερη ανάπτυξη. Η θεματολογία των βασικών έργων για τη δεκαετία του 1940, όπως αυτή απεικονίζεται στα πρακτικά μιας σειράς σημαντικών συνεδρίων που καθόρισαν και τις συντεταγμένες της έρευνας για μεγάλο χρονικό διάστημα,¹² επιβεβαιώνει την κυριαρχία κυρίως της διπλωματικής ιστορίας και της ιστορίας των ηγεσιών¹³ –και σε μικρότερο βαθμό της ιστορίας των θεσμών.¹⁴ Η έρευνα του μαζικού επιπέδου παρέμεινε είτε περιθω-

ριακή⁵ είτε έντονα επηρεασμένη από τον ‘μεταπολιτευτικό’ μύθο.¹⁶ Το αποτέλεσμα είναι η συμπεριφορά των ‘μαζών’ να θεωρηθεί πως προκαθορίζεται από τις αποφάσεις που λαμβάνονται στο επίπεδο των ηγεσιών μέσα και, κυρίως, έξω από την Ελλάδα.

Η διπλωματική ιστορία άγγιξε τα όριά της στα τέλη της δεκαετίας του 1990, για τρεις κυρίως λόγους. Πρώτον, τα βρετανικά και τα αμερικανικά αρχεία έχουν πλέον ερευνηθεί σε μεγάλο βάθος (καθυστερεί, πάντως, η αξιοποίηση των σοβιετικών και ανατολικοευρωπαϊκών αρχείων).¹⁷ Δεύτερον, οι ερευνητές απέκτησαν επιτέλους πρόσβαση σε ορισμένες σημαντικές εγχώριες αρχειακές πηγές όπως τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) και της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ). Τρίτον, διαπιστώθηκε πως τα ερωτήματα που αποτέλεσαν τον ‘ακρογωνιαίο λίθο’ (Παπαστράτης 1988: 183)¹⁸ τόσο της ιστοριογραφίας των νικητών όσο και αυτής των ηττημένων (ποιος ‘ήρξατο χειρών αδίκων’, ποια ήταν η ‘πραγματική’ στρατηγική του ΚΚΕ το 1944 ή το 1946, ποιος ευθύνεται για την ήττα κ.λπ.) συχνά αφορούσαν μεταφυσικά ζητήματα με περιορισμένο ή χωρίς πραγματικό περιεχόμενο τα οποία εξυπηρετούσαν ανεδαφικές, πλέον σκοπιμότητες.¹⁹ Αναγνωρίστηκε επίσης πως οι κρίσιμες εξελίξεις της δεκαετίας του 1940 δεν μπορούσαν να αποδοθούν αποκλειστικά στις αποφάσεις ηγεσιών και στις επεμβάσεις των ξένων δυνάμεων, ούτε ήταν δυνατόν να αντιμετωπίζεται ο ελληνικός λαός ως ‘παθητικό αντικείμενο χειρισμών και καταναγκασμών από ντόπιες και ξένες ηγεσίες που οι αποφάσεις τους μπορούν να εξετασθούν και να εξηγηθούν μέσα από αντίστοιχα περιορισμένο ερμηνευτικό πλαίσιο’ (Μαυρογορδάτος 1984: 307, Ηλιού 1999: 4-5).

Η στροφή στο μαζικό επίπεδο

Αργά, αλλά σταδιακά, άρχισε να αυξάνεται το ενδιαφέρον για το μαζικό επίπεδο. Αμέσως, προέκυψε θέμα πηγών. Είναι γεγονός πως οι υπάρχουσες πηγές δεν είναι ιδιαίτερα πλούσιες. Είναι γνωστή η κατάσταση των αρχείων στην χώρα μας, όπως και οι συνέπειες της καταστροφής του 1989. Όσο για τις προσωπικές αναμνήσεις και μαρτυρίες, οι περισσότερες από αυτές ‘δεν καταφέρνουν τελικά να ξεπεράσουν το επίπεδο του οιονεί χρονικού. Ακόμα και την ειδική αξία τους, ως “κατάθεση του αυτόπτη”, την εξουδετερώνουν η μαρτυρολογική ροπή και η έντονη ρητορεία τους’ (Βαλτινός 1999: 5). Από την άλλη όμως, αρκετές μαρτυρίες μεγάλων²⁰ και κυρίως μικρών²¹ πρωταγωνιστών είναι ιδιαίτερα χρήσιμες αρκεί να αντιμετωπισθούν με κριτικό

πνεύμα και συνεχή διασταύρωση: 'παρά την προσπάθεια ιδεολογικής και, κυρίως, προσωπικής δικαίωσης, αποτελούν ορυχεία σημαντικών πληροφοριών' (Βαλτινός 1999: 5). Το ίδιο ισχύει και για ορισμένες τοπικές ιστορίες γραμμένες συνήθως από ερασιτέχνες ιστορικούς.²² Τα ελάχιστα δημοσιευμένα ημερολόγια παρέχουν επίσης μια πολύ σημαντική οπτική.²³ Επιπλέον, κάποια λογοτεχνικά έργα προσφέρουν πλούσια στοιχεία για την κατανόηση της συλλογικής διάστασης του Εμφυλίου, ιδίως σε ό,τι αφορά τις πιο 'ευαίσθητες' πλευρές του, όπως η εθνοτική του διάσταση και η συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής.²⁴ Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο Εμφύλιος υπήρξε πριν απ' όλα πόλεμος, γεγονός που καθιστά τη στρατιωτική ιστορία απαραίτητη. Από την άποψη αυτή παραμένει αξεπέραστο το έργο του Δημήτριου Ζαφειρόπουλου, γραμμένο το 1956.²⁵ Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν μπορούν οι πηγές αυτές να υποκαταστήσουν την παραγωγή νέων πραγματολογικών στοιχείων από τους ερευνητές και τη χρήση σύγχρονων ερευνητικών εργαλείων.

Η στροφή προς το μαζικό επίπεδο ξεκίνησε σταδιακά στα μέσα της δεκαετίας του 1990 (Mazower 1995: 499-506), μολοντί συναντά κανείς σχετικά δείγματα πιο νωρίς. Μια σχηματική επισκόπηση των σχετικών τάσεων δεν θα μπορούσε να μην επισημάνει πως η πρώτη εφαρμογή των μεθόδων της σύγχρονης κοινωνικής έρευνας στη μελέτη του Εμφυλίου κατέληξε σε ένα σημαντικό εύρημα (τη διαταξική στελέχωση του ΚΚΕ) που επιβεβαιώθηκε από τις έρευνες που ακολούθησαν· και αυτό, παρά το γεγονός πως η έρευνα αυτή υπέπεσε σε ένα σοβαρό ολίσθημα ηθικής τάξης.²⁶ Η ποσοτική έρευνα χρησιμοποιήθηκε πρωταρχικά για τη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς με ιδιαίτερη έμφαση στις εκλογές του 1946 (και την εκτίμηση του ποσοστού της 'πολιτικής αποχής')²⁷ αλλά και τις μετακινήσεις του πληθυσμού στη διάρκεια του πολέμου (Λαΐου 1992: 67-114). Γεγονός είναι, πάντως, πως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το μαζικό επίπεδο θα προέλθει από ερευνητές που προκρίνουν την οπτική 'από τα κάτω', κυρίως προερχόμενους από τα πεδία της κοινωνικής ανθρωπολογίας²⁸ και της μικροϊστορίας.²⁹ Αντίθετα, η απόπειρα να συμπεριληφθούν τα ανώνυμα πλήθη στην ανάλυση δια μέσου της χρησιμοποίησης αναλυτικών κατηγοριών όπως 'κοινωνικές τάξεις', 'κοινωνικές δυνάμεις', κ.λπ. υπήρξε μάλλον ατυχής.³⁰

Πρωτοποριακές από την άποψη είτε της μεθοδολογικής και θεωρητικής καινοτομίας είτε του εμπειρικού πλούτου υπήρξαν οι εργασίες των McNeill, Μαργαρίτη, Aschenbrenner, Mazower, Κολιόπουλου, Βαν Μπουσχότεν, Κωστόπουλου και Μαραντζίδη.³¹ Πρόκειται για υποδειγματικές εργασίες, και-

νοτόμες ή συνθετικές (ή και τα δύο ταυτόχρονα), που εκκινούν από εμπειρική (συνήθως τοπική) βάση και παράγουν πλούσιο πραγματολογικό υλικό, πρωτότυπες υποθέσεις και θεωρητικές οπτικές. Ανοίγουν όλες νέους ερευνητικούς δρόμους.

Τα τελευταία χρόνια, ακολουθώντας τα ίχνη των κομβικών αυτών έργων, αναδείχθηκαν δύο νέες προσεγγίσεις: η 'κοινωνιολογική' προσέγγιση και η κοινωνική ιστορία. Τις διακρίνουν έντονα στοιχεία συγγένειας αλλά και αρκετές διαφορές. Τα όρια ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις, που συχνά αλληλοκαλύπτονται, είναι κάποτε ασαφή. Απλουστεύοντας, μπορεί να υποστηριχθεί πως η πρώτη προσέγγιση (που περιλαμβάνει μελέτες οι οποίες χρησιμοποιούν ερευνητικά εργαλεία από τα πεδία της ιστορίας, κοινωνιολογίας, πολιτικής επιστήμης και ανθρωπολογίας) δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών δυναμικών αυτών καθαιτών με λιγότερο ή περισσότερο συστηματικό τρόπο,³² ενώ η δεύτερη στέκεται συχνά σε 'μεταφαινόμενα' όπως τα βιώματα, οι προσλήψεις και η μνήμη των γεγονότων. Για την πρώτη η ενδελεχής πραγματολογική ανασύνθεση έχει πρωτεύουσα σημασία, ενώ η δεύτερη προσέγγιση εξετάζει παραγκωνισμένα θέματα και 'περιθωριακές' ομάδες, όπως τα παιδιά,³³ οι γυναίκες,³⁴ οι πολιτικοί κρατούμενοι³⁵ ή οι εθνοτικές μειονότητες³⁶ και στρέφεται στην ανάλυση 'επιφαινομένων' όπως ο λόγος,³⁷ η μνήμη,³⁸ η αναπαράσταση των γεγονότων³⁹ και τα βιώματα.⁴⁰ Και οι δύο προσεγγίσεις αναδεικνύουν δύο νέα ερευνητικά αντικείμενα: τη λογική της εμφύλιας βίας και τη διαπλοκή του ιδιωτικού και του πολιτικού, του τοπικού και του εθνικού. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως ιδιαίτερη ώθηση στην ανανεωτική αυτή δραστηριότητα έχει δώσει ο σχηματισμός του Δικτύου Μελετών Εμφυλίων Πολέμων το οποίο ξεκινώντας το 2000, έχει ήδη διοργανώσει πληθώρα επιστημονικών συναντήσεων μέσα και έξω από την Ελλάδα.⁴¹

Όπως είναι φυσικό, ένας εμφύλιος πόλεμος παράγει πριν και πάνω απ' όλα βία. Τι γνωρίζουμε όμως γι' αυτήν; Αν η βία αποτελεί δομικό στοιχείο κάθε πολέμου, στην περίπτωση των εμφυλίων αποκτά εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά. Είναι γνωστό, άλλωστε, πως τα θύματα της εμφύλιας βίας είναι συχνά άμαχοι. Η διερεύνηση των εκτελέσεων, σφαγών, φυλακίσεων και διαπομπεύσεων έχει, όπως είναι επόμενο, κεντρική θέση στη θεώρηση του Εμφυλίου. Μέχρι τώρα, αυτό γινόταν στα πλαίσια των δύο μύθων με κεντρικό εργαλείο τα μαρτυρολόγια και τη σχετική παραφιλολογία. Από την άποψη αυτή, η συστηματική μελέτη της βίας έχει και μία κατ' εξοχήν απομυθοποιητική λειτουργία. Για τη βία της Δεξιάς γνωρίζουμε αρκετά (αν και

μένει να καλυφθεί αρκετός δρόμος ακόμη).⁴² Όμως, όπως έχει επισημανθεί, από την 'ανάλυση της Αριστεράς λείπει η αναφορά και η ανάλυση της βίας την οποία η ίδια άσκησε, πριν ή παράλληλα με εκείνη που υπέστη' (Λιάκος 2001: 84-85).⁴³ Έχει πλέον φθάσει η στιγμή να ξεπεραστεί το μεγάλο αυτό ταμπού του μεταπολιτευτικού μύθου: η βία της Αριστεράς που εκδηλώθηκε στα δεκάδες ΕΑΜικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, στους δρόμους της ομηρίας και μετά το τέλος των μαχών και η οποία πήρε μαζικές διαστάσεις ιδιαίτερα στη διάρκεια της Κατοχής (και όχι μόνο), προκαλώντας χιλιάδες θύματα, κυρίως άμαχους.⁴⁴ Η αποσιώπηση του τεράστιου αυτού θέματος δεν αποτελεί μόνο σοβαρό εμπειρικό κενό· είναι και κατ' εξοχήν ζήτημα ηθικής τάξης.⁴⁵

Πέρα από την απομυθοποιητική της λειτουργία, η διερεύνηση της βίας έχει μεγάλη θεωρητική και εμπειρική σημασία και αποτελεί ένα από τα προνομικά πεδία συνάντησης διαφορετικών επιστημονικών κλάδων: της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας, της ιστορίας και της πολιτικής επιστήμης. Η έρευνα αφορά αντικείμενα όπως τη λειτουργία και τους μηχανισμούς της βίας, τα επίπεδα, τις μορφές και τις κατηγοριοποιήσεις της, τις επιπτώσεις της στην αποτύπωση της ατομικής και συλλογικής μνήμης και δράσης, στον τρόπο με τον οποίο ενσωματώνεται στις προφορικές ή γραπτές μαρτυρίες, αλλά και στην επίδρασή της στις πολιτικές συμπεριφορές και στη διαμόρφωση ενός κοινού παρελθόντος. Οι πρακτικές της βίας είναι ασφαλέστερος δείκτης για την κατανόηση της δράσης των υποκειμένων και τον σχηματισμό των ταυτοτήτων από ό,τι ο επίσημος λόγος των οργανώσεων. Επιπλέον, η βία έχει το πλεονέκτημα πως, σε πολλές περιπτώσεις, μπορεί να καταγραφεί με συστηματικό τρόπο.⁴⁶ Αν και πρόκειται για νέο αντικείμενο, η βία έχει ήδη αναδειχθεί σε κεντρικό ερευνητικό πεδίο.⁴⁷

Σιγά-σιγά, γίνεται επίσης αντιληπτό κάτι που θα έπρεπε να είναι προφανές, δηλαδή πως ο Εμφύλιος δεν υπήρξε απλά μια σύγκρουση Αριστεράς-Δεξιάς ούτε μόνο μια διαπάλη αντιπάλων ιδεολογιών (Boeschoten 1999: 1). Υπήρξε και μια σύγκρουση ανάμεσα σε ανθρώπους που δεν ήταν πάντοτε αξιόπιστοι φορείς των ιδεολογιών αυτών. Κάτω από τις διάφορες πολιτικές ταμπέλες, ξεκαθαρίστηκαν κάθε είδους λογαριασμοί, προσωπικές και οικογενειακές βεντέτες⁴⁸ καθώς και τοπικοί και εθνотικοί ανταγωνισμοί⁴⁹ που είχαν μικρή ή και καμία απολύτως σχέση με τα ευρύτερα πολιτικά διακυβεύματα του πολέμου. Οι νέες προσεγγίσεις στον Εμφύλιο αναδεικνύουν τη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο ατομικό και το πολιτικό, το τοπικό και το εθνικό σε κεντρικό ερευνητικό ζήτημα.

Η υπερ-ιδεολογικοποίηση που επικράτησε εκ των υστέρων συγκάλυψε αυτές τις κεντρικές πτυχές του Εμφυλίου, μετατρέποντας την ένταξη στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο και την άσκηση βίας σε αναγκαστική και πλήρη έκφραση κάποιας ιδεολογικής λογικής και αγνοώντας εντελώς το πρόβλημα της πρόσληψης της ιδεολογίας. Αυτό, πάντως, δεν ξέφυγε από ελάχιστους προσεκτικούς ερευνητές⁵⁰ και, κυρίως, λογοτέχνες. Ο Νίκος Καζαντζάκης (1982: 10-11) περιγράφει τον Εμφύλιο στην Κρήτη κάτω από το πρίσμα αυτό:

Τι' αυτό όταν πλάκωσε ο αδερφοσκοτωμός δεν ξαφνιάστηκαν οι Καστελιανοί, δεν τρόμαξαν, δεν άλλαξαν συνήθειες· μονάχα ό,τι ως τότε κουφόβραζε μέσα τους, βουβό κι αφανέρωτο, ξεσπούσε τώρα κι ανθάδιζε λεύτερο· τινάχτηκε από τα στήθια τους αχαλίνωτη η αρχέγονη λαχτάρα του ανθρώπου να σκοτώσει. Καθένας είχε κι ένα φίλο ή αδερφό, που τον μισούσε, χρόνια, χωρίς αφορμή, κάποτε χωρίς κι ο ίδιος να το ξέρει, στέρνιαζε χρόνια το μίσος και δεν έβρισκε κανάλι να βγει· και τώρα, να, ξαφνικά τους μοίραζαν τουφέκια και χεροβομβίδες, ανέμιζαν απάνω από τα κεφάλια τους τρισεύγενες σημαίες, τους ξόρκιζαν οι παπάδες, οι γαλονάδες, οι γαζετατζήδες, να σκοτώσουν το γείτονα και τον φίλο και τον αδερφό· έτσι μονάχα, τους φώναζαν, η πίστη και η πατρίδα θα σωθούν.⁵¹

Η σύζευξη ιδιωτικού-δημοσίου στην οποία αναφέρεται ο Καζαντζάκης δεν είναι απλά ένα τυχαίο συνεπακόλουθο του Εμφυλίου αλλά άμεσο προϊόν του, όπως υπαινίσσεται η Μιμίκια Κρανάκη (1992: 231-232):

‘Θυμήθηκα τότε μια συζήτηση με τον Αλέξη τον Μητροπόυλο, μετά τα δεκεμβριανά, πριν φύγει για την Αμέρিকা. Ανακάλυψε, λέει, κάτι τρομαχτικό που τον αναστάτωσε: όταν βρέθηκε να κρατάει το όπλο που του’χε δώσει ο Ελάς, δοκίμασε τον μεγάλο πειρασμό της ζωής του. Τώρα, σκέφτηκε, με κάποια αγαλλίαση μάλιστα, τώρα μπορώ να ξεκάμω με το πιστόλι μου όποιον δε μου γουστάρει, εμένα προσωπικά, ως εχθρό του λαού. Σε ποιόν θα δώσω λόγο; Ούτε η γάτα, ουτ’ η ζημιά της. Δεν το’καμε βέβαια, έτσι μου’πε τουλάχιστον, αλλά τον πειρασμό, μιά φορά, τον δοκίμασε’.

Εννοείται πως η αναγνώριση της σημασίας των δυναμικών αυτών ούτε εξασφαλίζει μια συνολική ή αποκλειστική ερμηνεία της εμφύλιας βίας, αλλά ούτε και εξαφανίζει τον ρόλο των ιδεολογιών και των οργανώσεων (Kalyvas 2000: 175-177). Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν μπορεί η διάσταση αυτή να αγνοηθεί· απαιτεί αντίθετα θεωρητική και εμπειρική έρευνα σε βάθος.⁵²

Κοινό χαρακτηριστικό αποτελεί, επίσης, η διαπίστωση πως η δεκαετία του 1940 αποτελεί μια ενιαία περίοδο, η αναλυτική διάσπαση της οποίας έχει τεράστιο κόστος – χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν έχουν νόημα οι εσωτερι-

κές διαφοροποιήσεις. Η πλήρης ένταξη της περιόδου 1943-44 στην ενότητα του Εμφυλίου στηρίζεται στο γεγονός πως δεν υπήρξε μόνο περίοδος κατοχής και αντίστασης αλλά και εμφύλια σύγκρουσης με άμεσο και κεντρικό διακύβευμα τη μεταπολεμική πραγματικότητα. Ο υπότιτλος της *Πολιορκίας* του Αλέξανδρου Κοτζιά είναι σαφής: 'Ο πόλεμος που άρχισε το 1943'. Οι συγκρούσεις του 1943-1944, τόσο μεταξύ αντιπάλων αντιστασιακών οργανώσεων όσο και μεταξύ ΕΛΑΣ και συνεργατών των δυνάμεων κατοχής, υπήρξαν ένας κανονικός *εμφύλιος πόλεμος* εφ' όσον διέρρηξαν βίαια τον κοινωνικό ιστό και έφεραν αντιμέτωπους έλληνες πολίτες, κοντοχωριανούς, γείτονες, φίλους και συγγενείς μέσα σε ένα κλίμα πρωτοφανούς αγριότητας. Ας μη ξεχνάμε πως οι μαζικότερες και πλέον πολύνεκρες μάχες της Κατοχής και της άμεσης μετακατοχικής περιόδου έλαβαν χώρα αποκλειστικά μεταξύ Ελλήνων. Αν μάλιστα χρησιμοποιήσουμε το κριτήριο των αμάχων ως ποσοστό των θυμάτων, τότε ο εμφύλιος του 1943-44 υπήρξε σαφέστερα αγριότερος από αυτόν του 1946-49. Οι προσεγγίσεις αυτές δεν αφαιρούν την πολιτική και την ιστορία από την ανάλυση· αντίθετα τις επανεισάγουν σε πολλαπλά επίπεδα.

Συμπερασματικά, οι νέες προσεγγίσεις συνεισφέρουν πληθώρα νέων πραγματολογικών στοιχείων και οπτικών· εξερευνούν με ευαισθησία την ανθρώπινη συλλογικότητα και τον τρόπο με τον οποίο αυτή βιώνεται, και αποδίδουν αυτοβουλία στα άτομα και τις τοπικές ομάδες που, έτσι, έρχονται για πρώτη φορά στο προσκήνιο· διακρίνονται από τη διεπιστημονικότητά τους και χρησιμοποιούν πολλαπλά εργαλεία: γραπτές και προφορικές πηγές, ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους· χαρακτηρίζονται από την αποστασιοποίηση, τη νηφαλιότητα και την αποφυγή ασπρόμαυρων μανιχαϊστικών σχημάτων και καταφέρνουν να διαχωρίσουν την ανασύνθεση και την περιγραφή από την ερμηνεία αποφεύγοντας την εξαγωγή συμπερασμάτων πριν από την έναρξη της έρευνας (πράγμα που μετατρέπει την έρευνα σε επιλεκτική αναζήτηση των στοιχείων που θα στηρίξουν τις υπόρρητες παραδοχές του ερευνητή)· διασταυρώνουν τα στοιχεία τους και παρέχουν εμπειρική τεκμηρίωση σε βάθος, πράγμα που οδηγεί στη σφαιρικότητα, τη διαφάνεια και την πραγματολογική πληρότητα· είναι συχνά αιρετικές, απομυθευτικές και αντιηρωικές. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχουν προβλήματα και κίνδυνοι. Τα εμπειρικά στοιχεία πολλές φορές είναι αποσπασματικά, συχνά δεν διατυπώνονται διαψεύσιμες υποθέσεις εργασίας και σαφείς μέθοδοι έρευνας, τα μεθοδολογικά εργαλεία είναι συνήθως πρωτόγονα, απουσιάζει το άνοιγμα στη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ έλοχεύει, ιδίως στο πλαίσιο της κοινωνικής

ιστορίας, ο κίνδυνος του εγκλωβισμού μέσα σε μια ανεξέλεγκτη (και κενή) θεωρητικολογία χωρίς εμπειρική βάση.⁵³

Τα ζητούμενα

Η αποτίμηση αυτή δημιουργεί αισιοδοξία, αλλά ο δρόμος που μένει να καλυφθεί είναι μεγάλος. Χρήσιμο βοηθητικό εργαλείο αποτελούν οι ‘σημειώσεις για τα τεκμήρια της ελληνικής αντίστασης’ του Σπύρου Ασδραχά (1999), ένα κείμενο που γράφτηκε το 1962 και όπου σκιαγραφούνται οι συνιστώσες μιας ερευνητικής στρατηγικής για τη μελέτη της Αντίστασης. Προκρίνονται πέντε αντικείμενα: η αριθμητική έκφραση της Αντίστασης με μία ποσοτική προσέγγιση ώστε να ελεγχθεί εμπειρικά η διατύπωση περί καθολικότητας και παλαιαιότητάς της, η έρευνα του γεωγραφικού παράγοντα, η ανάλυση της Αντίστασης με το ‘πολύπλεγμα των συνθηκών’, η ιδεολογική επικοινωνία των αντιστασιακών οργανώσεων και μαζών και η κοινωνική της διάσταση. Η πρόταση αυτή παραμένει επίκαιρη και μπορεί, αναβαθμισμένη ώστε να καλύπτει ολόκληρο το πολιτικό φάσμα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 και να αντανakλά σύγχρονους μεθοδολογικούς και θεωρητικούς προβληματισμούς, να αποτελέσει οδηγό για την πορεία της έρευνας.

Σε γενικές γραμμές γνωρίζουμε ακόμη λίγα πράγματα γι’ αυτά τα αντικείμενα. Η πραγματολογική βάση είναι ισχνή και οι θεωρητικές δυσκολίες σημαντικές. Η δεκαετία του 1940 και ιδίως η περίοδος 1943-45 παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανεξερευνήτες.⁵⁴ Βασικά γεγονότα (όπως π.χ. μάχες όπως του Φαρδύκαμπου, του Μελιγαλά και του Κιλκίς και τα επακόλουθα τους, η βία των Δεκεμβριανών), περιοχές (π.χ. Ανατολική Μακεδονία και, ιδίως, Θράκη) και γενικότερα φαινόμενα (οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον αντιπάλων αντιστασιακών οργανώσεων το 1943, η ‘Εαμοκρατία’, η ‘λευκή τρομοκρατία’, το ‘παιδομάζωμα’) δεν έχουν ακόμη μελετηθεί συστηματικά και σφαιρικά. Στον βαθμό που η πολιτική συμπεριφορά στη διάρκεια του Εμφυλίου έχει αποτελέσει αντικείμενο αναφοράς και μελέτης, αφορά σχεδόν αποκλειστικά ηγετικές φυσιογνωμίες και στελέχη. Η εμπειρία των ‘απλών ανθρώπων’ είτε απουσιάζει τελείως είτε είναι εντελώς σχηματική και τους μετατρέπει σε έναν άμορφο και ομοιογενή ‘λαό’. Η πολυσχιδής, ρευστή, ετερογενής και, συχνά, αντιφατική συμπεριφορά των ανθρώπων που βίωσαν τον Εμφύλιο ανασυγκροτείται συνήθως σε πλήρως συνειδητοποιημένη, ενοποιημένη και, ενίοτε, ιστορικά αναγκαία δράση. Τα κίνητρα των ανθρώπων

ταυτίζονται με τον επίσημο λόγο των μηχανισμών, ενώ η εμπειρία τους 'διαμεσολαβείται' από τους ηγέτες και τα στελέχη, κυρίως μέσω (επιλεκτικών) πηγών όπως τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες. Η διαμεσολάβηση όμως αυτή λειτουργεί παραμορφωτικά καθώς τα κίνητρα και η νοοτροπία των στελεχών δεν συμπίπτουν απαραίτητα με αυτά των περισσότερων ανθρώπων. Κοντολογίς, η ανάδειξη νέων και πρωτότυπων μορφών πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικών ταυτοτήτων στη διάρκεια του Εμφυλίου συχνά οδηγεί σε αναχρονιστικές και στρεβλές ερμηνείες.

Η καταγραφή ποσοτικών δεδομένων για την αριθμητική επιρροή των διαφόρων οργανώσεων υπήρξε, για καιρό, κεντρικό ζήτημα της ιστοριογραφίας, στο πλαίσιο σκοπιμοτήτων που δεν ήταν πάντοτε καθαρά ιστοριογραφικές. Η αναφορά, όμως, σε ποσοτικά δεδομένα αυτού του τύπου είναι, σε γενικές γραμμές, εξαιρετικά προβληματική, αν όχι αδύνατη, για λόγους που δεν εξαντλούνται στην απουσία αντικειμενικών τεκμηρίων και οι οποίοι αναλύονται λεπτομερώς παρακάτω. Γνωρίζουμε, άλλωστε, πως παλαιότερες εκτιμήσεις σχετικά με τον αριθμό των μελών και οπαδών του ΕΑΜ είχαν μεγαλύτερη σχέση με τη φαντασία απ' ό,τι με την πραγματικότητα.⁵⁵ αν και η διαπίστωση αυτή δεν φαίνεται να έχει γίνει ευρύτερο κτήμα.⁵⁶ Ουσιαστικότερα, όμως, είναι δύο παρεμφερή αντικείμενα: αφενός, η γεωγραφική κατανομή και η πολιτική και κοινωνική προέλευση των μελών και οπαδών των διαφόρων παρατάξεων και, αφετέρου, η διαμόρφωση και το περιεχόμενο των πολιτικών ταυτοτήτων κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Ως προς το πρώτο, είναι ανάγκη να καταγραφεί όσο συστηματικότερα γίνεται η κοινωνική σύνθεση των διαφόρων παρατάξεων, αλλά και η πολιτική συμπεριφορά κοινωνικών ομάδων και δικτύων όπως οι αξιωματικοί,⁵⁷ οι δάσκαλοι, οι γιατροί, οι κληρικοί, κ.λπ. Ποια τμήματα των τοπικών κοινωνιών συντάχθηκαν με τις διάφορες παρατάξεις και ποια μορφή πήρε η ένταξή τους; Βασίστηκαν οι παρατάξεις στις ίδιες κοινωνικές ομάδες σε κάθε περιοχή (για παράδειγμα, οι πρόσφυγες επέδειξαν ενιαία συμπεριφορά) ή όχι; Ποιος ήταν ο ρόλος του φύλου και της ηλικίας και ποια η σημασία της τοπικής οικονομίας και των τοπικών ανταγωνισμών; Αν και διαθέτουμε κάμποσες υποθέσεις εργασίας (που συχνά παρουσιάζονται και αναπαράγονται ως πορίσματα έρευνας),⁵⁸ έχουμε ελάχιστα συστηματικά δεδομένα.

Το δεύτερο αντικείμενο αφορά στη διαμόρφωση και το περιεχόμενο των πολιτικών ταυτοτήτων. Παρουσιάζει τις περισσότερες δυσκολίες αλλά έχει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον (και στενή σχέση με τα πέντε αντικείμενα έρευνας που προκρίνει ο Ασδραχάς). Τι σήμαινε η πολιτική ένταξη μέσα στις

συνθήκες ενός Εμφυλίου; Πώς ακριβώς γινόταν κανείς Εαμίτης, δωσίλογος, εθνικόφρων, κομμουνιστής, αντάρτης, ταγματσαφελίτης, χωροφύλακας, κ.λπ.; Πόσο σταθερή ήταν και πόσο βάθος είχε η στρατέυση στις διάφορες παρατάξεις και σε διάφορους ρόλους, ιδιαίτερα στους κόλπους του αγροτικού πληθυσμού της χώρας; Πώς περνούσε κανείς από το ένα στρατόπεδο στο άλλο; Ποια ήταν η έκταση της 'γκρίζας ζώνης' και οι μορφές ουδετερότητας; Ποιος ήταν ο ρόλος των τοπικών δικτύων και των δικτύων συγγένειας;

Η διερεύνηση των διαδικασιών πολιτικής ένταξης των ομάδων και των υποκειμένων στις διάφορες παρατάξεις πρέπει να λαμβάνει υπόψη της πως η δυναμική αυτή, στο πλαίσιο ενός εμφυλίου πολέμου, έχει μικρή μόνο σχέση με την αντίστοιχη δυναμική σε περιόδους ειρήνης. Η έρευνα πρέπει να αναγνωρίζει την εγγενή ρευστότητα του φαινομένου, αλλά και το γεγονός πως η ένταξη στο πλαίσιο ενός εμφυλίου δεν εκφράζεται πάντα με αυθεντικό τρόπο, καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να προστατευθούν από τους πολλούς περιρρέοντες κινδύνους. Ένα από τα πιο συνηθισμένα σφάλματα είναι η εκ των υστέρων υιοθέτηση από τους ερευνητές πολιτικών ταυτοτήτων για τα υποκείμενα μόνο και μόνο γιατί τις χρησιμοποίησαν οι διάφοροι μηχανισμοί: έτσι οι 'κομμουνιστές', που αναφέρουν πως εκτέλεσαν οι Γερμανοί ή οι 'εθνικιστές', που αναφέρουν οι ίδιοι πως απελευθέρωσαν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του ΕΑΜ, είναι συχνά άνθρωποι που ήταν τελείως ξένοι προς τις ταυτότητες που τους αποδίδονται τόσο από τους θύτες ή σωτήρες τους όσο και από τους μετέπειτα ερευνητές. Εδώ έχουμε πολλά να διδαχθούμε από την πρόσφατη ερευνητική παραγωγή για τον 'Μακεδονικό Αγώνα' (Γούναρης et al. 1997).

Το πρόβλημα της διαμόρφωσης πολιτικών ταυτοτήτων είναι περίπλοκο και δεν επιδέχεται αυτόματες ποσοτικές απαντήσεις γιατί ακριβώς τα κίνητρα και το περιεχόμενο της πολιτικής συμπεριφοράς είναι δύσκολο να συναχθούν εκ των υστέρων από την ατομική και, πολύ περισσότερο, συλλογική δράση. Η ένταξη στο ΕΑΜ, για παράδειγμα, δεν αποτελεί αναγκαστικά την ατομική ή συλλογική πράξη που συχνά θεωρείται αυτονόητη –δηλαδή τον μαζικό 'ξέσηκωμό' ή την πλήρη πολιτική και ιδεολογική ταύτιση με το ΕΑΜ (και, πολύ λιγότερο, με το ΚΚΕ). Σε πολλές αγροτικές περιοχές η ένταξη αυτή συνδέεται με την κατάρρευση του κρατικού και κατοχικού μηχανισμού και την ορεινή διαμόρφωση της χώρας, όπου μικρές ένοπλες ομάδες με την κατάλληλη οργανωτική τεχνογνωσία και τη συμβολή ορισμένων τοπικών δικτύων μπορούσαν να καθηλώσουν πολύ υπέρτερες δυνάμεις τακτικού στρατού και να ελέγξουν τον πληθυσμό. Το κενό που δημιουργείται έρχεται να

καλύψει το ΕΑΜ που λειτουργεί όχι μόνο ως κίνημα αλλά, κυρίως, ως νέο κρατικό μόρφωμα: φορολογεί, στρατολογεί και αποδίδει δικαιοσύνη, κατέχοντας το μονοπώλιο της βίας. Με άλλα λόγια, η κρατική συγκρότηση και η περιφερειακή εξουσία αποτελούν συχνά, όπως έχουν δείξει ο Charles Tilly (1990) και άλλοι, τη βάση της στρατιωτικής αμφισβήτησης της κεντρικής εξουσίας. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η προσχώρηση στο ΕΑΜ δεν αποτελεί αναγκαστικά ιδεολογική επιλογή που παραπέμπει σε καθεστώς παρανομίας, αλλά φυσιολογική και αναγκαία ταύτιση με την κρατούσα αρχή –ιδίως, μάλιστα, στον βαθμό που η νέα αρχή νομιμοποιείται μέσω αναφορών στον κυρίαρχο εθνικό λόγο και έχει τη δυνατότητα να τιμωρήσει (και τιμωρεί) όσους δεν συμμορφώνονται. Την πολιτική αυτή συμπεριφορά περιγράφει πολύ εύστοχα η λέξη ‘διμούτσουνοι’ που χρησιμοποιεί ένας χωρικός από την Αρκαδία αναφερόμενος στη στάση των συγχωριανών του την εποχή του Εμφυλίου (Μαντάς 1996: 40). Γίνεται έτσι αντιληπτό ότι η πραγματοποίηση από το ΕΑΜ ‘της λαϊκής ενότητας στη βάση’ (Σβορώνος 1984: 36) δεν ήταν πάντα εκδήλωση ιδεολογικών διαδικασιών, αλλά εξέφραζε και ανάγκες, πιέσεις, καταστολή, ή καιροσκοπισμό – ιδίως στον βαθμό που είχαν αφαιρεθεί από τον πληθυσμό εναλλακτικές δυνατότητες έκφρασης.⁵⁹ Αντίστροφα, η εντυπωσιακή οργανωτική και στρατιωτική ανάπτυξη του ΕΑΜ στη διάρκεια της Κατοχής και ιδίως μετά το 1943, δεν αποτελεί αποκλειστική έκφραση συμπάθειας, όπως πιστεύεται (Νικολακόπουλος 2001: 31). Όπως εύστοχα υπενθυμίζει ο Baerentzen, ‘επιφανειακά ο έλεγχος και το λαοφιλές μοιάζουν’ (1984: 173). Υπό τις συνθήκες αυτές, το τι πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια της Κατοχής περιγράφεται μάλλον προβληματικά με όρους όπως ‘εθνική αναγέννηση’ (Βούλγαρης 2001) ή ‘λαϊκή επανάσταση’ δια μέσου της οποίας ‘οι κυριαρχούμενες τάξεις καταλαμβάνουν αυτόνομο και πρωταγωνιστικό ρόλο στο ιστορικό προσκήνιο’ αναγορεύοντας την ‘ταξική αντίθεση’ σε ‘κύρια αντίθεση της κοινωνίας’ (Βερναρδάκης και Μαυρής 1991: 23).⁶⁰ Τηρουμένων των αναλογιών, αντίστοιχα ισχύουν και για τις υπόλοιπες οργανώσεις,⁶¹ ιδιαίτερα για όσες συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής και για τις οποίες γνωρίζουμε ελάχιστα στο μαζικό επίπεδο πέρα από τους συνήθεις αφορισμούς, καρικατούρες ή ανακρίβειες.⁶²

Ένα κεντρικό ζήτημα που αναδεικνύεται από τις πρόσφατες έρευνες είναι η σημαντική γεωγραφική πολυμορφία. Η αναγνώριση της πολυμορφίας αυτής είναι αναγκαία, ενώ η καταγραφή της αναμένεται να αποδώσει πλούσιους ερευνητικούς καρπούς καθώς θα επιτρέψει τη διατύπωση και τον εμπειρικό έλεγχο νέων και παλιότερων υποθέσεων εργασίας. Για να επανέλ-

θω στον Ασδραχά (1999: 205), 'η Αντίσταση δεν εκδηλώθηκε ενιαία'. Αλλού ο Εμφύλιος ξεκινά το 1943, αλλού το 1944 και αλλού αργότερα. Αλλού ο Εμφύλιος οδηγεί σε βαθιά διάσπαση του κοινωνικού ιστού, ενώ αλλού η διάσπαση είναι επιφανειακή. Αλλού, η σύγκρουση παίρνει εθνοτικό χαρακτήρα και αλλού όχι, αλλού είναι ταξική και αλλού όχι. Ο Εμφύλιος εκφράζεται με τελείως διαφορετικό τρόπο στις αστικές και τις αγροτικές περιοχές, στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά, στον Βορρά και τον Νότο. Γιατί τα στελέχη του Δημοκρατικού Στρατού Πελοποννήσου προέρχονται κυρίως από τη Βόρεια και όχι τη Νότια Πελοπόννησο; Γιατί η μετακατοχική 'λευκή τρομοκρατία' συγκεντρώνεται στη Νότια Πελοπόννησο και πολύ λιγότερο στη Βόρεια; Γιατί η κατοχική 'κόκκινη τρομοκρατία' εστιάζεται πολύ περισσότερο στην Κορινθία απ' ό,τι στην Ηλεία; Πώς σχετίζονται όλα αυτά μεταξύ τους; Η Λευκάδα και η Κεφαλονιά έχουν πολλές κοινωνικές και πολιτικές ομοιότητες. Γιατί, όμως, υπήρξε ο Εμφύλιος πόλεμος πιο βίαιος στη διάρκεια της Κατοχής στην πρώτη απ' ό,τι στην δεύτερη; Γιατί, η εμφύλια βία ήταν πολύ μαζικότερη στη Μεσσηνία απ' ό,τι στην Αρκαδία; Μέσα στην Αρκαδία, γιατί η βία ήταν εντονότερη στην Κυνουρία απ' ό,τι στη Γορτυνία; Και μέσα στην Γορτυνία, γιατί είχαμε θύματα στο Βαλτεσινίκο και όχι στη Στεμνίτσα; Ποια η σχέση 'κόκκινης' και 'λευκής' τρομοκρατίας; Ισχύει γενικότερα η υπόθεση σύμφωνα με την οποία ο ισχυρότερος δείκτης πυκνότητας του αντάρτικου είναι το υψόμετρο, ενώ αντίθετα παράγοντες όπως η προπολεμική κομμουνιστική παρουσία, η βαρβαρότητα της Κατοχής, η παρουσία επαρχιακών ελίτ ή οι θάνατοι από πείνα έχουν μικρή ή και συχνά αντίστροφη σχέση με την ανάπτυξη του αντάρτικου; Ισχύει η υπόθεση πως η μεταπολεμική εκλογική βάση της Αριστεράς μπόρεσε να διατηρηθεί και να διευρυνθεί σε περιοχές που, εκτός των άλλων, 'δεν αποτέλεσαν πεδίο σημαντικών πολεμικών συγκρούσεων στη διάρκεια του Εμφυλίου' (Νικολακόπουλος 1985: 190) –και αν ναι, γιατί; Υπάρχει ή όχι σχέση ανάμεσα στον προπολεμικό κομμουνισμό και τον ισχυρό ΕΛΑΣ ή ΔΣΕ; Ποια υπήρξε ακριβώς η επίδραση της Μεταξικής δικτατορίας; Γιατί το ΕΑΜ γνώρισε μεγαλύτερη ανάπτυξη στη Δυτική παρά στην Ανατολική Μακεδονία, ενώ τα προπολεμικά ερείσματα του ΚΚΕ ήταν ισχυρότερα στη δεύτερη σε σχέση με την πρώτη; Σε ποιον βαθμό εξηγούνται οι συμπεριφορές από τον ίδιο τον πόλεμο και σε ποιον βαθμό από προϋπάρχουσες ιδεολογίες και οργανωτικά ερείσματα; Είναι προφανές πως τέτοια ερωτήματα δεν μπορούν να απαντηθούν με βάση δημοσιευμένες πηγές και δευτερογενές υλικό· πως προκύπτουν μόνο μέσα από επίπονη και συστηματική τοπική έρευνα που με την έννοια αυτή αποτελεί

εργαλείο συγκριτικής ανάλυσης· και πως η απάντησή τους υπερβαίνει το τοπικό επίπεδο και την τοπική ιδιομορφία παρ' όλο που βασίζεται σε αυτά.

Όπως έχει τονίσει ο Νίκος Μαραντζίδης (2002β: 116):

‘Τοπική διάσταση δεν σημαίνει –όπως λανθασμένα κάποιοι πιστεύουν– μελέτη ενός χωριού, πιθανόν του χωριού τους. Σημαίνει περιοχή έρευνας όπου μπορούμε να διακρίνουμε τη συμπεριφορά των ατομικών υποκειμένων, όπου μπορούμε να θέσουμε ερωτήματα και να τα ελέγξουμε και ποσοτικά (θα μπορούσε, για παράδειγμα, να είναι ένα εργατικό σωματείο, μια γειτονιά, ένα άτυπο δίκτυο ανθρώπων). ... Έτσι δεν καταλήγουμε –όπως συχνά λέγεται– σε ένα θρυμμάτισμα της πραγματικότητας, καθώς το κεντρικό πολιτικό σκηνικό αποτελεί ... το “νήμα” που ενώνει τις ατομικές με τις συλλογικές πραγματικότητες και τους πολιτικούς θεσμούς/μηχανισμούς. Αυτό, όμως, δεν πρέπει να μας οδηγήσει να θεωρούμε λεπτομέρειες αυτά που καταγράφονται πέραν του κεντρικού πυρήνα της εξουσίας και των συγκρούσεων γύρω από αυτήν.’⁶³

Η τοπική ιστορία αποτελεί, μέσω της πραγματολογικής ανασύνθεσης και της εξαντλητικής καταγραφής του ‘που’, του ‘πότε’ και του ‘πώς’, τον μόνο ίσως τρόπο μελέτης του μαζικού επιπέδου, ιδίως (αλλά όχι μόνο) για την περίοδο 1943-45. Άλλωστε, η ερευνητική αυτή στρατηγική ανταποκρίνεται στη λογική των εμφύλιων συγκρούσεων οι οποίες είναι από τη φύση τους γεωγραφικά κατακερματισμένες. Ακόμη και για την έρευνα παραπλήσιων θεμάτων (π.χ. για τη συμμετοχή των νέων ή των γυναικών) χρειάζονται στοιχεία που δεν έχουν συγκεντρωθεί ακόμη και δεν είναι εύκολο (ή και δυνατό) να συγκεντρωθούν σε πανελλαδικό επίπεδο. Εμπειρικοί δείκτες όπως η εκλογική συμπεριφορά μιας τοπικής κοινωνίας πριν και μετά τον πόλεμο και η πληθυσμιακή της εξέλιξη, μπορούν ενδεχομένως να καταγραφούν πανελλαδικά. Στοιχεία, όμως, όπως η γεωγραφική πυκνότητα των ενόπλων ομάδων, η καταγραφή του ελέγχου πάνω στις τοπικές κοινωνίες, οι τοπικές οικονομικές και κοινωνικές διαμάχες και συγκρούσεις, ο ρόλος της συγγένειας και των τοπικών δικτύων, το χρονικό σημείο έναρξης της φονικής βίας που επιτρέπει τον εντοπισμό της έναρξης του διχασμού και της διάρρηξης του κοινωνικού ιστού (και αντίστροφα, των μορφών αλληλεγγύης) ή η διασπορά της βίας στον χώρο και τον χρόνο, μπορούν να καταγραφούν μόνο στο τοπικό επίπεδο. Στο τοπικό επίπεδο υπάρχει η δυνατότητα καταγραφής κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δεικτών (τύπος αγροτικής ιδιοκτησίας και οικογενειακής δομής), όσο και ποιοτικών στοιχείων (τι σήμαινε η ένταξη στο δεδομένο πλαίσιο, ποια ήταν τα ελατήριά της, κ.λπ.). Σε αυτό το επίπεδο είναι επίσης δυνατή η εμπειριστατωμένη και ακριβής ανάγνωση

περίπλοκων αιτιακών σχέσεων (π.χ. της σχέσης στρατιωτικού ελέγχου-πολιτικής υποστήριξης) γνωστής ως 'process-tracing'. Επιπλέον, μόλις πρόσφατα έχουν αρχίσει να αναδεικνύονται νέες τοπικές αρχειακές πηγές και να αξιοποιείται ο πλούτος των τοπικών αρχείων (γεγονός που σχετίζεται και με την ανάπτυξη των τοπικών παραρτημάτων των Γενικών Αρχείων του Κράτους).⁶⁴ Παράλληλα, εργαλεία όπως η προφορική ιστορία απαιτούν σε βάθος γνώση του χώρου η οποία μπορεί να αποκτηθεί μόνο στο τοπικό επίπεδο.

Σε αυτό το σημείο, η γνώση ευρύτερων μεθοδολογικών και θεωρητικών προβληματισμών μπορεί να αποβεί κρίσιμη, έτσι ώστε ο ερευνητής να προχωρήσει στην ανασύνθεση της τοπικής ιστορίας έχοντας όσο το δυνατό ευρύτερο ορίζοντα. Είναι αναγκαία η σύνδεση με άλλες ιστορικές περιόδους (για παράδειγμα, η κατανόηση της στάσης των τουρκόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας απαίτησε έρευνα του αντάρτικου στον Πόντο στις αρχές του αιώνα),⁶⁵ ενώ η κατανόηση της βουλγαρικής κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία προϋποθέτει τη σύνδεση με τους Βαλκανικούς πολέμους. Εδώ είναι απαραίτητη και η τακτική επικοινωνία και ενδεχόμενη συνεργασία με άλλους ερευνητές σε αντίστοιχους ή παραπλήσιους κλάδους (π.χ. η μελέτη του Εμφυλίου σε κάποια περιοχή της Μακεδονίας απαιτεί επαφή με μελετητές του Μακεδονικού Αγώνα και του προσφυγικού αλλά και με ερευνητές του Εμφυλίου σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και με ερευνητές ξένων εμφυλίων). Βασική προϋπόθεση μιας τέτοιας ερευνητικής στρατηγικής είναι η διεπιστημονικότητα και ο πλουραλισμός των μεθοδολογικών εργαλείων και πηγών.

Τέλος, η εμπειρική έρευνα των αντικειμένων αυτών έχει ταυτόχρονα ως προϋπόθεση και συνέπεια το ξεκαθάρισμα των εννοιολογικών κατηγοριών. Υπαινίσσομαι εδώ την παρατήρηση του Durkheim, πως το βασικό πρόβλημα της κοινωνικής επιστήμης είναι η έλλειψη αυτονομίας ως προς τις αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιεί και τις οποίες αντλεί απ' ευθείας από το κοινωνικό περιβάλλον. Για παράδειγμα, τα εννοιολογικά δίπολα κομμουνισμός/εθνικοφροσύνη και αντίσταση/προδοσία που εφευρέθηκαν από τις αντίπαλες παρατάξεις για να περιγράψουν το διάστημα της Κατοχής δημιουργήθηκαν για να εξυπηρετήσουν άμεσες πολιτικές σκοπιμότητες. Γνωρίζουμε ακόμη πως ο όρος 'αντίσταση' ως χαρακτηρισμός του κατοχικού αντάρτικου επικράτησε εκ των υστέρων (και πως δεν επιλέχτηκε από τα ίδια ιστορικά υποκείμενα στα οποία αναφέρεται).⁶⁶ Οι έννοιες αυτές είναι δυνητικά παραπλανητικές στον βαθμό που ενθαρρύνουν σιωπηρά την τελεολογική ανάγνωση των γεγονότων παραπέμποντας σε μια θεωρία κινήτρων η οποία

προτάσσει το πολιτικό-ιδεολογικό στοιχείο. Το δίπολο π.χ. κομμουνισμός/εθνικοφροσύνη υπονοεί πως κίνητρο ένταξης στο ΕΑΜ αποτελούσε πρωταρχικά η ιδεολογία του κομμουνισμού (ή έστω η 'παραπλάνηση'), ενώ το δίπολο αντίσταση/προδοσία υπονοεί πως κίνητρο συμμετοχής σε οργανώσεις που συνεργάζονταν με τις δυνάμεις κατοχής ήταν πρωταρχικά ο φασισμός, η 'αντίδραση'. Η υιοθέτηση των εννοιολογικών αυτών κατηγοριών συνεπάγεται και την υιοθέτηση των υπόρρητων παραδοχών τους και οδηγεί τον ερευνητή στον εφησυχασμό και την παραγνώριση εναλλακτικών υποθέσεων εργασίας.

Ενστάσεις

Οι ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί για τις ερευνητικές τάσεις που σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω επισημαίνουν μια σειρά πιθανών κινδύνων, όπως ο παραμερισμός της συνθετικής και συνολικής ιστορίας, η 'κατάλυση της συνολικής θέασης του παρελθόντος' και ο 'κατακερματισμός του εμφυλίου πολέμου' σε 'επιμέρους θραύσματα'. Οι κίνδυνοι αυτοί υποτίθεται πως οδηγούν την έρευνα σε 'αδιέξοδα', στον 'εκτροχιασμό και την πλήρη παρανόηση', διότι 'όταν χάνεται η ενότητα του αντικειμένου, χάνεται επίσης η πληρότητα της ερμηνείας' (Μαργαρίτης 2000α: 141-143). Υπάρχει ακόμη ο κίνδυνος να εξαφανιστεί η πολιτική διακύβευση, καθώς 'η αναγκαία απεμπλοκή της ιστορικής ματιάς από τις ιδεολογίες' μπορεί 'να υποβαθμίσει τον ρόλο της πολιτικής και των ιδεολογιών στη δράση των ανθρώπων και στη σύγκρουσή τους' (Λιάκος 2001: 84). Οι φόβοι αυτοί εκφράζονται αρκετές φορές με τρόπο που προδίδει έναν ιδιάζοντα συντηρητισμό φθάνοντας ως και το σημείο να καταδικάζεται ο πολλαπλασιασμός των ερευνητικών αντικειμένων (Μαργαρίτης 2000α: 141). Παρ' όλ' αυτά, αξίζει να εξετασθούν προσεκτικά.

Οι ενστάσεις αυτές έχουν δύο προαπαιτούμενα. Πρώτον, πως το 'γενικό ιστορικό πλαίσιο' και η 'συνολική θέαση' είναι και θεωρητικά παραδεκτά και εμπειρικά τεκμηριωμένα. Ακόμη όμως και αν ισχύει κάτι τέτοιο, ο εύκολος αναγωγισμός στο 'γενικό ιστορικό πλαίσιο' είναι είτε κοινότοπος είτε προβληματικός όταν παραμερίζει τις επιμέρους διαφοροποιήσεις.⁶⁷ Όμως, στη περίπτωση του ελληνικού Εμφυλίου είναι πλέον γνωστό πως πολλές από τις αντιλήψεις που προβάλλονται ως ο 'κεντρικός ιστός' της υπάρχουσας ιστοριογραφίας είναι εν πολλοίς αυθαίρετες και παρωχημένες κατασκευές με έντονα μυθολογικά στοιχεία όπου συνήθως απουσιάζει η εμπειρική τεκμηρίωση και κυριαρχεί μια αναχρονιστική και τελεολογική ανάγνωση του

παρελθόντος.⁶⁸ Είναι προφανές πως η αναφορά στον ‘κεντρικό ιστό’ χρησιμεύει, τελικά, στην αντιστροφή των σχέσεων αιτίου και αιτιατού και σε μια παραπλανητική αφηγηματική συνοχή ‘που οφείλει να “προκύπτει” και μάλιστα αμάχητα από τη δεδομένη και προϋπάρχουσα “αντικειμενική”, φυσική συνοχή του αντικειμένου της’ (Τσουκαλάς 1999: 339). Εδώ, ισχύει πλήρως το σχόλιο του Κωσταντίνου Τσουκαλά για την εθνική ιστοριογραφία, δηλαδή πως ‘το νόημα του μέρους απάγεται μέσα από τη διαδοχική και τελεολογικά αιτιώδη εξιστόρηση του νοήματος του όλου’ (Τσουκαλάς 1999: 355). Εν τέλει, είναι σαφές πως η σφοδρότερη αντίδραση στην ερευνητική αυτή στρατηγική προέρχεται απ’ όσους φοβούνται όχι τόσο τη μεθοδολογία της έρευνας καθαυτής όσο τα πορίσματά της.⁶⁹ Αυτό, άλλωστε, επιβεβαιώνουν και οι σχετικοί αφορισμοί.⁷⁰ Από την άποψη αυτή, η ‘αποσάθρωση’ του ‘κεντρικού ιστού’ δεν μπορεί παρά να αποτελεί θετική εξέλιξη. Το ‘τέλος μιας εποχής’ που ανακαλύπτουν με φόβο ορισμένοι (Μαργαρίτης 2002β: 29) δεν είναι άλλο από το τέλος των μύθων.

Δεύτερον, η ερευνητική αυτή στρατηγική θα οδηγούνταν σε αδιέξοδο μόνο αν οι επιμέρους (τοπικές και άλλες) προσεγγίσεις αποτελούσαν το μοναδικό και τελικό στάδιο της έρευνας, κάτι που δεν ισχύει. Αντίθετα, αποτελούν ένα πρώτο βήμα. Σε μια επόμενη φάση, η απαραίτητη συσσώρευση και ο συνδυασμός με άλλες προσεγγίσεις και πρόσθετα τεκμήρια, θα αναδείξουν νέες συνθέσεις που θα διαθέτουν πραγματολογικό βάθος και τεκμηρίωση. Οι συνθέσεις αυτές δεν θα αντικαταστήσουν τις παραδοσιακές ιστορίες των ηγεσιών, των μεγάλων ιδεολογιών ή των απρόσωπων δομών με μια τοπική και ατομική περιπτωσιολογία, αλλά θα οδηγήσουν στη συστηματική σύζευξη των επιλογών των οργανώσεων με εκείνες των ατόμων και των τοπικών συλλογικών οντοτήτων: θα αναδείξουν, με άλλα λόγια, σε κεντρική θεματική τον αμφίδρομο χαρακτήρα της σχέσης των οργανώσεων και των ιδεολογιών με τις τοπικές κοινωνίες και τα άτομα. Έτσι, ζητήματα όπως ο σχετικός ρόλος της ιδεολογίας έναντι των τοπικών διαμαχών, των προπολεμικών κοινωνικών δομών έναντι της δυναμικής του ίδιου του Εμφυλίου, αλλά και της δράσης των ανθρώπων έναντι του ρόλου των κοινωνικών δομών, θα περάσουν από τον χώρο των σωπηρών παραδοχών όπου βρίσκονται σήμερα, σε αυτόν της επιστημονικής έρευνας.

Συμπερασματικά, οι προσεγγίσεις αυτές δεν θέτουν σε αμφισβήτηση τον ρόλο της πολιτικής ιδεολογίας ως κινητήριας δύναμης στην πολιτική δράση της περιόδου, αλλά προσδιορίζουν τα όριά της· δεν συρρικνώνουν την έρευνα αλλά την προσανατολίζουν σε νέα ερωτήματα, συνδέοντάς τη με καινούργ-

για εμπειρικά δεδομένα· δεν θρυμματίζουν το αντικείμενο αλλά αντικαθιστούν τη μονολιθικότητα με την πολυμορφία. Επιπλέον, επιτυγχάνεται και η ζητούμενη μετάβαση από το παραδοσιακό πρότυπο του εγκυκλοπαιδικού πολύτομου έργου που παρουσιάζεται ως η τελευταία λέξη της ιστορίας από τον συγγραφέα-αυθεντία στη ζωντανή, σωρευτική, αλληλοσυμπληρούμενη και κατ' εξοχήν συλλογική έρευνα.

Σημειώσεις

1. Για την λογοτεχνία του εμφυλίου παραπέμπω στις έσοχες αναλύσεις των Δ. Ραυτόπουλου (1999: 12-13) και Θ. Βαλτινού (1999: 5).
2. Η ποσοτική ανάλυση της εκδοτικής παραγωγής μαρτυριών και άλλων έργων σχετικών με τη δεκαετία του 1940 καταρρίπτει την ευρέως διαδεδομένη εντύπωση περί 'δεκαετιών σωπής' της Αριστεράς, βλ. Antoniou και Marantzidis (2002).
3. Το ΚΚΕ ξεκίνησε τη συγγραφή της ιστορίας της Αντίστασης ήδη από τον Ιούνιο του 1943, αναθέτοντας την εργασία αυτή στον Σ. Γρηγοριάδη που ανέλαβε μετά από εντολή της κεντρικής επιτροπής του ΕΛΑΣ να συγκεντρώσει το σχετικό ιστορικό υλικό και να γράψει μια πρώτη ιστορία του ένοπλου αγώνα 'που θα εμφανιζόταν αμέσως με την απελευθέρωση' (Γρηγοριάδης 1986: 6).
4. Με τους όρους αυτούς περιγράφει ο Κ. Τσουνκαλάς την εθνική ιστοριογραφία (1999: 349, 355).
5. Για παράδειγμα, οι μαζικές εκτελέσεις μετά τη μάχη του Κιλκίς τον Νοέμβριο του 1944, περιγράφονται ως 'διασκορπισμός' (Μαργαρίτης 1984: 179).
6. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στο 'έπος' της 'παλλαϊκής' Αντίστασης και το 'δράμα' του Εμφυλίου, θεμελιακό στοιχείο του μεταπολιτευτικού μύθου, κατασκευάζεται από το ΚΚΕ μέσα στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Βλ. Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, 1978.
7. Ενδεικτικά: Χαριτόπουλος (2001), Μπρούσαλης (1997), Αβέρωφ-Τσοίτσας (1974), Βουρνάς (1980, 1981), Εudes (1975), *Στ' άρματα! Στ' άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης, 1940-1945* (1967).
8. Μαργαρίτης (2000-2001), Σακκάς (1998), Μαλακάσης (2001), Κούσουλας (1987).
9. Π.χ. Κωστόπουλος (2000: 186-195).
10. Κέδρος (1983), Τσουνκαλάς (1981), Richter (1975). Συχνή είναι η χρήση φορτισμένων όρων (π.χ. 'συμμορίες' που 'λυμαίνονται' κάποια περιοχή).
11. Π.χ. Hondros (1983), Ζαφειρόπουλος (1956).
12. *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή, αντίσταση, απελευθέρωση* (1998), Iatrides και Wrigley (1995), Baerentzen et al. (1992), Φλάϊσερ και Σβορώνος (1989), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση* (1984).
13. Richter (1997), Φλάϊσερ (1995), Close (1995), Close (1993), Jones (1989), Papastratis (1984), Hondros (1983), Wittner (1982), Iatrides (1972), Stavrianos (1952), Woodhouse (1948), McNeil (1947).
14. Αλιβιζάτος (2000: 337-344), Αλιβιζάτος (1995).
15. Νικολακόπουλος (1985), Μαυρογορδάτος (1984: 307-340).

16. Βερναρδάκης και Μαυρή (1991).
17. Κόντης και Σφέτας (1999), Αφινιάν et al. (1999). Επίσης δεν φαίνεται να αξιοποιούνται αρκετές μαρτυρίες πρώην καθεστωτικών στελεχών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης που έχουν κυκλοφορήσει από το 1989 και μετά (όπως, π.χ., οι αναμνήσεις του Μουφτάρ Τάρε στην Αλβανία).
18. Βλ. επίσης και Burks (1984: 45-58).
19. Η δημοσίευση της Έκθεσης Μακρίδη ξεκαθάρισε αρκετές αμφιβολίες σχετικά με τους στόχους του ΚΚΕ στη διάρκεια της Κατοχής. Βλ. Φαράκος (2000).
20. Ενδεικτικά: Ιωαννίδης (1979), Myers (1975), Χρυσόχδου (1949), Πυρομάγλου (1947).
21. Ενδεικτικά: Λάλης (1999), Στεφάνου (1998), Μητσόπουλος (1987), Ζαούσης (1980), Δελαπόρτας (1978), Κωσταντάρας (1964). Ιδιάζουσα περίπτωση δημοσιογραφικής έρευνας και προσωπικής ανάμνησης αποτελεί η *Ελένη* του Νίκου Γκατζογιάννη (1983) που αδικήθηκε από τη δυσφήμισή της και περιέχει εξαιρετικά πλούσιο υλικό.
22. Ενδεικτικά: Φίλος (2000), Ζέρβης (1998), Λουκάτος (1997), Λάζαρης (1989-1990), Κονιδιάρης (1985), Καραλής (1967), Παπαστεριόπουλος (1965-1975).
23. Φλάισερ και Στεργέλλης (1984: 33-156), Χρηστάκης (1971), Θεοτοκάς (χ.χ.).
24. Βότσης (1998), Γκουρογιάννης (1996), Βαλτινός (1994), Δημητρίου (1993), Βαλτινός (1978), Μπεράτης (1976), Κοτζιάς (1953), Χατζής (1946).
25. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αδημοσίευτη ανάλυση του γερμανού στρατηγού Lanz (1950).
26. Πρόκειται για την ανάλυση του Burks (1955: 153-158). Επ' αυτού, βλ. Φλάισερ (2000: 199-224).
27. Νικολακόπουλος (1999: 43-47), Νικολακόπουλος (1985), Μαυρογορδάτος (1984).
28. Damianakos (1996), Vermeulen (1993: 113-133).
29. Σβολόπουλος (2002), Μακρής-Σταΐκος (2000).
30. Βλ. Βερναρδάκης και Μαυρή (1991).
31. Χρονολογικά: McNeill (1978), Μαργαρίτης (1989: 505-515), Aschenbrenner (1992: 115-135), Mazower (1993), Κολιόπουλος (1995), Μαραντζίδης (1997), Μπουσχότεν (1997), Κωστόπουλος (2000α), Μαραντζίδης (2001). Το βιβλίο του Γιώργου Μαργαρίτη, *Από την ήττα στην εξέγερση: Ελλάδα, άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, (1993) είναι πλούσιο σε εξαιρετικά πρωτότυπες υποθέσεις αλλά φτωχό σε τεκμηρίωση.
32. Ενδεικτικά: Χατζηγιαννασίου (2003), Τζούκας (2003), Antoniou (2002), Meyer (2002), Μποντίλα (2002), Καλλιανιώτης (2002: 50-53), Μπάλα (2002: 176-187), Γούναρης και Παπαπολυρίου (2001), Δωρδανάς (2001), Καλλιανιώτης (2001), Αντωνίου (2001), Μαργαρίτης (2000β: 275-284), Μπουσχότεν (1997: 7-17), Αλβανός (2000: 289- 318), Μαραντζίδης (1993: 101-124).
33. Vervenioti (1999).
34. Βερβενιώτη (1994), Hart (1996).
35. Voglis (2002), Kenna (2001), Λαμπροπούλου (1999: 48-49).
36. Lewkowicz (2000: 247-272), Διβάνη (1998: 189-210).
37. Γούναρης (2002).
38. Βερβενιώτη (2003), Μαραντζίδης (2002α), Ιστορικό τοπίο (2000), Boeschoten (2000: 122-141), Kotzageorgi-Zymari (2000: 273-292), Θανοπούλου (2001), Collard (1993: 357-389).
39. Karakasidou (2000: 221-246).
40. Βιδάλη 1999.

41. Επιστημονικές συναντήσεις στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (2000), το Τσούλι (2001), το Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας (2001), το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (2002), το Πάντειο Πανεπιστήμιο (2002) και το Μονοδέντρι Ζαγοριών (2003). Αρωγός στην προσπάθεια αυτή έχει σταθεί το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) και, ιδιαίτερα το παράρτημά του της Θεσσαλονίκης.

42. Ενδεικτικά: Ιστορικό τοπίο (2000), Voglis (2002). Βασική πηγή για τα γερμανικά αντίποινα στην περίοδο της Κατοχής αποτελεί η εργασία του Φλάισερ (1979: 182-203).

43. Σύμφωνα με τον Ραυτόπουλο, 'οι ευθύνες της Αριστεράς για τον Εμφύλιο και τη διεξαγωγή του παραγράφονται σε μια περίεργη εξίσωση με τα ιδανικά της και προπάντων, με το μαρτύριο των αγωνιστών της. Αυτή η ηθική ετεροδικία και το ταμπλό μονιμοποιήθηκαν στη συνείδηση της αριστερής инτελλιγκέντσιας και του αριστερού κόσμου' (1999: 13).

44. Βλ. ενδεικτικά: Καλύβας (2002: 188-207), Μπουσχότεν (2002), Βόγλης (2002), Μαραντζίδης (2001), Καλλιανιώτης (2001), Kalyvas (2000: 142-183). Ανορθόδοξες αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις στο ζήτημα της βίας είναι τα έργα των Πετρόπουλου (1990) και Στίνα (1984).

45. Για την πλέον πρόσφατη και ανοιχτή απόπειρα συγκάλυψης του φαινομένου αυτού βλ. Μαργαρίτης (2002β: 33-34).

46. 'Οι νεκρολογίες, για παράδειγμα, πεσόντων στον Εμφύλιο, όπως παρουσιάζονται με πυκνότητα στις εφημερίδες της Αριστεράς, αποτελούν, από μόνες τους, άριστο υλικό για έρευνα' (Μαργαρίτης 2000α: 140). 'Άριστο αλλά, θα πρόσθετα, σε καμία περίπτωση το μόνο.

47. Όπως έδειξε και η πρόσφατη επιστημονική συνάντηση για την 'εμφύλια βία' που οργάνωσε το Δίκτυο για την Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στον Βόλο στις 18-19 Οκτωβρίου 2002.

48. Βλ. Kalyvas (2000). Η περιγραφή της βεντέτας Σαρτζετάκηδων-Πεντάρηδων στην περιοχή του Σελίνου στην Κρήτη, η οποία εν μέρει ενσωματώθηκε στον Εμφύλιο, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα. Βλ. *Τα Νέα* (2001: 24-25).

49. Π.χ. ντόπιοι και Τσάμηδες, πρόσφυγες και ντόπιοι, Καυκάσιοι και τουρκόφωνοι.

50. Τζούκας (2003), Γούναρης (2002), Αβδελά (2002).

51. Βλ. και Μπεράτης (1976: 71).

52. Βλ. Kalyvas (2003), Brass (1997).

53. Π.χ. Hart (1996).

54. Πρβλ. το σχόλιο της Μαρίας-Χριστίνας Χατζηϊωάννου για τη Δυτική Μακεδονία που θα μπορούσε να ισχύει και για την υπόλοιπη Ελλάδα: 'Η κύρια εντύπωση (...) είναι το πόσο δύσκολο είναι να οριστούν οι ρόλοι σε αυτή την ταραγμένη περίοδο, πόσο δύσκολο είναι να καταγραφεί και να ερμηνευθεί η ατομική και συλλογική πορεία στον μπλεγμένο κοινωνικό καμβά της Δυτικής Μακεδονίας, οι εκάστοτε ιστοριογραφικές ηρωοποιήσεις και οι ιστοριογραφικοί αναχρονισμοί μπερδεύουν τον μελετητή' (1996: 41).

55. Νικολακόπουλος (1999), Ηλιού (1999), Baerentzen (1984: 173).

56. Διατυπώσεις του τύπου πως 'Η Ελλάδα "σώθηκε" παρά την θέληση της' υπονοούν την ύπαρξη μιας πλειοψηφίας που επιθυμούσε την ταύτιση με τους ηττημένους του Ψυχρού Πολέμου. Βλ. Βούλγαρης (2001).

57. Βλ. Gerolymatos (1984: 69-78).

58. Για παράδειγμα, η υπόθεση εργασίας σχετικά με τον κρίσιμο ρόλο που έπαιξε στην περίοδο 1946-49 η λεγόμενη επαρχιακή Αριστερά η οποία, με κινητήριο μοχλό τις τοπικές ελίτ που είχαν διαμορφωθεί την περίοδο του Μεσοπολέμου και κυριάρχησαν στο αντιστασιακό

κίνημα, συγκροτήθηκε μετακατοχικά 'με βάση τη δυσανεξία των παραγωγικών δυνάμεων της υπαίθρου' και 'την ανάμνηση της κοινωνικής τους αναβάθμισης των κατοχικών χρόνων' εμφανίζεται στην 'Ιστορία του εμφυλίου πολέμου' του Μαργαρίτη (2000, τομ. 1: 210-212) χωρίς καμία απολύτως τεκμηρίωση για να αναπαραχθεί στο βιβλίο του Νικολακόπουλου (2001: 30).

59. Πρβλ. Καλύβας (2003).

60. Μια από τις εκπληκτικότερες αντιφάσεις της μεταπολιτευτικής ιστοριογραφίας είναι η ανάδειξη του ΕΑΜ σε κίνημα ταυτόχρονα πλειοψηφικό και ταξικό!

61. Σημαντική συμβολή στην κατανόηση της κοινωνικής βάσης του ΕΔΕΣ αποτελεί η εργασία του Βασίλη Τζούκα (2003).

62. Βλ. τα πορίσματα των Κωστόπουλου (2003), Μαραντζίδη (2001) και Alvanos (1999). Η άποψη, για παράδειγμα, πως τα Τάγματα Ασφαλείας στελεχώθηκαν κυρίως από 'λούμπεν' στοιχεία δεν έχει τεκμηριωθεί. Βλ. επίσης Καλύβας (2002), Gerolymatos (1988: 33-47), Gerolymatos (1985: 17-27).

63. Για ένα αντίστοιχο επιχείρημα υπέρ της τοπικής έρευνας, βλ. Mazower (1995: 504) και Close (1995).

64. Βλ. Kalyvas (2000).

65. Βλ. Μαραντζίδης (2001).

66. Για μια εμπεριστατωμένη επισκόπηση, βλ. Χατζηαναστασίου (2000: 7-10).

67. Ο Τσουκαλός πηγαίνει πιο μακριά και υποστηρίζει πως, τελικά, δεν έχουν νόημα οι ερμηνείες της περιόδου που ξεκινούν από 'καθαρές κανονιστικές αφετηρίες που δεν υπήρχαν' και υποστηρίζει την ανάγκη 'σχετικοποιημένων και ενδεχομενικών αναγνώσεων των γεγονότων'. Βλ. Τσουκαλός (2000).

68. Η πλέον εύστοχη κριτική των τελεολογικών ερμηνειών του εμφυλίου ανήκει στον Ηλιού (1999). Σύμφωνα με τον Mazower, 'οι ιστορικοί επέβαλαν ψυχροπολεμικές βεβαιότητες πάνω σε μια περίοδο εξαιρετικής ρευστότητας' (1995: 506).

69. Μαργαρίτης (2002β), Κωστόπουλος (2000β: 38-41).

70. Πώς αλλιώς μπορεί να χαρακτηρίσει κανείς την εξίσωση των νέων ερευνητικών τάσεων με την 'καλλιέργεια του ιστορικού αναλφαριθμητισμού' και ...τη 'δικαίωση των αμερικανικών σταυροφοριών'; Βλ. Μαργαρίτης (2002β: 34) και (2002α: 23).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αβδελά, Έ. (2002). *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και Αξίες στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ε. (1974). *Φωτιά και Τσεκούρι. Ελλάδα 1946-1949 και τα Προηγμένα*. Αθήνα: Εστία.
- Αλβανός, Ρ. (2000). 'Σλαβόφωνοι Ντόπιοι και Πόντιοι Πρόσφυγες. Η Μνήμη και η Εμπειρία του Εμφυλίου Πολέμου σε δύο Χωριά της Βορειοδυτικής Μακεδονίας'. *Ιστορικά* 33: 289-318.
- Alvanos, R. (1999). *The Experience of the Village of Vasiliada in the Greek Civil War*. Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*. London: King's College, 18-20 Απριλίου.

- Αλιβιζάτος, Ν. (2000). Το Νομικό Καθεστώς της Μακρονήσου. Σε *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 337-344.
- Αλιβιζάτος, Ν. (1995). *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση, 1922-1974. Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Antoniou, G. και Marantzidis, N. (2002). The Greek Civil War Historiography (1945- 2001): Towards a New Paradigm. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση Civil Wars and Political Violence in 20th Century Europe. Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Φλωρεντίας, 18-20 Απριλίου.
- Antoniou, G. (2002). Aspects of the Popular Appeal of Wartime EAM/ELAS in Rural Areas: A Reconsideration. Αδημοσίευτη εργασία.
- Αντωνίου, Γ. (2001). Από το Ρετινόλαδο στον Γράμμο: Ο Ρόλος του Μεσοπολεμικού Κομμουνισμού στην Ανάπτυξη και Αφήγηση της Εαμικής Αντίστασης στο Βόιο. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση 'Οι Εμφύλιοι: Τοπικές Πιπνχές του Εμφυλίου'. Τσοτύλι, 16-17 Ιουνίου.
- Aschenbrenner, S. (1992). Ο Εμφύλιος από την Οπτική ενός Μεσοσηνιακού Χωριού. Σε L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης, Ο. L. Smith (επιμ.) *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1945-1949*. Μτφ. Α. Παρίση. Αθήνα: Ολκός, 115-135.
- Αφινιάν, Β. Γ., Β. Κόντης, Κ. Παπουλίδης, Ν. Ντ. Σμίρονοβα, Ν. Τομίλινα. (1999). *Οι Σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης στο Διάστημα 1953-1977 (Σύμφωνα με τα έγγραφα του αρχείου της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ)*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Baerentzen, L., Γ. Ιατρίδης, Ο. L. Smith (επιμ.) (1992). *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1945-1949* Μτφ. Α. Παρίση. Αθήνα: Ολκός.
- Baerentzen, L. (1984). 'Η Λαϊκή Υποστήριξη του ΕΑΜ στο Τέλος της Κατοχής'. *Μνήμων* 9: 157-173.
- Βαλινός, Θ. (1999). 'Εκδίκηση Μνήμης'. *Βιβλιοθήκη/Ελευθεροτυπία*, 15 Οκτωβρίου, σελ. 5.
- Βαλινός, Θ. (1994). *Ορθοκωστά*. Αθήνα: Άγρα.
- Βαλινός, Θ. (1978). *Η Κάθοδος των Εννιά*. Αθήνα: Κέδρος.
- Βερβενιώτη, Τ. (1994). *Η Γυναίκα της Αντίστασης: Η Είσοδος των Γυναικών στην Πολιτική*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Βερναρδάκης, Χ. και Γ. Μαυρή. (1991). *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα. Οι Προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βιδάλη, Ά. (1999). *Άραγε Εμείς Ήμασταν*; Αθήνα: Εξάντας.

- Βόγλης, Π. (2002). Η Βία ως Πλέγμα Πρακτικών. Σκέψεις Πάνω στη Βία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση *Η Εμφύλια Βία*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18-19 Οκτωβρίου.
- Boeschoten, R. van. (1993). 'The Peasant and the Party'. *Journal of Peasant Studies* 20, 4: 612-139.
- Boeschoten, R. van. (2002). The Impossible Return: Coping with Separation and the Reconstruction of Memory in the Wake of the Civil War. Σε Μ. Mazower (επιμ.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 122-141.
- Boeschoten, R. van. (1999). Russian Dolls: The Civil War in the Slavophone Area. Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*. London: King's College, 18-20 Απριλίου.
- Βότσης, Π. Γ. (1998). *Μακεντόντσετο. Οδοιπορικό μιας Πικρίας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Βούλγαρης, Γ. (2001). 'Τρεις Φορές Έλληνας ή η Απώθηση του Εμφυλιακού Τραύματος'. *Τα Νέα*, 3 Νοεμβρίου.
- Βουργάς, Τ. (1980, 1981). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδελφών Τολιδή.
- Brass, P. (1997). *Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence*. Princeton: Princeton University Press.
- Burks, R. V. (1984). 'Hellenic Time of Troubles'. *Problems of Communism* 33, 6: 45-58.
- Burks, R. V. (1955). 'Statistical Profile of the Greek Communist'. *Journal of Modern History* 28: 153-158.
- Close, D. H. (1995). *The Origins of the Greek Civil War*. London: Longman.
- Close, D. H. (επιμ.) (1993). *The Greek Civil War, 1943-1950: Studies of Polarization*. London: Routledge.
- Collard, A. (1993). Διερευνώντας την 'Κοινωνική Μνήμη' στον Ελλαδικό Χώρο. Σε Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.) *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 357-389.
- Γκατζογιάννης, Ν. (1983). *Ελένη*. New York: Random House.
- Γκουρογιάννης, Β. (1996). *Το Ασημόχορτο Ανθίζει*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γούναρης, Β. Κ. και Π. Παπαπολυβίου (επιμ.) (2001). *Ο Φόρος του Αίματος στην Κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη Κυριαρχία, Αντίσταση και Επιβίωση*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

- Γούναρης, Β. Κ. (2002). *Εγνωσμένων Κοινωνικών Φρονημάτων. Κοινωνικές και Άλλες Όψεις του Αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Γούναρης, Β. Κ., Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Β. Αγγελόπουλος (επιμ.) (1997). *Ταυτότητες στη Μακεδονία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Γρηγοριάδης, Σ. (1986). *Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1941-1945)*. Αθήνα: Καπόπουλος.
- Ελεφάντης, Α. (2002). *Μας Πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας Μερικά Σημεία της Ιστορίας 1941-1950*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Damianakos, S. (1996). *Le Paysan Grec. Défis et Adaptations Face à la Société Moderne*. Paris: L' Harmattan.
- Δελαπόρτας, Π. Γ. (1978). *Το Σημειωματάριο ενός Πιλάτου*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Δημητρίου, Σ. (1993). *Ν' Ακούω Καλά τ' Όνομά σου*, Αθήνα: Κέδρος.
- Διβάνη, Α. (1998). Το Θνησιγενές Πριγκηπάτο της Πίνδου: Γιατί δεν Ανταποκρίθηκαν οι Κουτσόβλαχοι της Ελλάδας στην Ιταλο-Ρουμανική Προπαγάνδα. Σε *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σελ.189-210.
- Δωρδανάς, Σ. (2001). Έλληνες Εναντίον Ελλήνων: Ο Γεώργιος Πούλος και το Εθελοντικό Τάγμα του. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση 'Οι Εμφύλιοι': Τοπικές Πτυχές του Εμφυλίου. Τσοτύλι, 16-17 Ιουνίου.
- Eudes, D. (1975). *Οι Καπετάνιοι*. Μτφ. Γ. Παπακυριάκης. Αθήνα: Εξάντας.
- Ζαούσης, Α. (1980). *Αναμνήσεις ενός Αντλήρωα (1933-1944)*. Αθήνα: Εστία.
- Ζαφειρόπουλος, Δ. Γ. (1956). *Ο Αντισυμμοριακός Αγών, 1945-1949*. Αθήνα.
- Ζέρβης, Ν. Ι. (1998). *Η Γερμανική Κατοχή στη Μεσσηνία*. Καλαμάτα.
- Gerolymatos, A. (1988). "Too Weighty a Weapon": Britain and the Greek Security Battalions, 1943-1944'. *Journal of the Hellenic Diaspora* 15, 1-2: 33-47.
- Gerolymatos, A. (1985). 'The Security Battalions and the Civil War'. *Journal of the Hellenic Diaspora* 12, 1: 17-27.
- Gerolymatos, A. (1984). 'The Role of the Greek Officer Corps in the Resistance'. *Journal of the Hellenic Diaspora* 11, 3: 69-78.
- Ηλιού, Φ. (1999). 'Εμφύλιος Πόλεμος: Μύθοι και Πραγματικότητα'. *Βιβλιοθήκη/Ελευθεροτυπία*, 15 Οκτωβρίου, σελ. 4-5.
- Hart, J. (1996). *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941- 1964*. Ithaca: Cornell University Press.

- Hondros, J. L. (1983). *Occupation and Resistance. The Greek Agony 1941-44*. New York: Pella.
- Θανοπούλου, Μ. (2001). Η Προφορική Μνήμη του Πολέμου. Διερεύνηση της Συλλογικής Μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους Επιζώντες ενός Χωριού της Λευκάδας. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Iatrides, J. O. και L. Wrigley (επιμ.) (1995). *Greece at the Crossroads: The Civil War and its Legacy*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Iatrides, J. (1972). *Revolt in Athens: The Greek Communist 'Second Round', 1944-1945*. Princeton: Princeton University Press.
- Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1978). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ιωαννίδης, Γ. (1979). *Αναμνήσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Jones, H. (1989). 'A New Kind of War'. *America's Global Strategy and the the Truman Doctrine in Greece*. New York: Oxford University Press.
- Καζαντζάκης, Ν. (1982). *Οι Αδερφοφάδες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Καλλιανιώτης, Θ. (2002). 'Η Αντίσταση στη Φλώρινα: 1943-44'. *Παρέμβαση* 120: 50-53.
- Καλλιανιώτης, Θ. (2001). Οι Κρατούμενοι των Ανταρτών στη Δυτική Μακεδονία: 1941-1949. Αδημοσίευτη εργασία.
- Καλύβας, Σ. Ν. (2003). Πτυχές της Βιωμένης Εμπειρίας του Εμφυλίου. Αδημοσίευτη εργασία.
- Καλύβας, Σ. Ν. (2002). Συνεργασία: Μια Συγκριτική Προσέγγιση. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση *Η Εμφύλια Βία*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18-19 Οκτωβρίου.
- Καλύβας, Σ. Ν. (2002). Μορφές, Διαστάσεις και Πρακτικές της Βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια Πρώτη Προσέγγιση. Σε Η. Νικολακόπουλος, 'Α. Ρήγος και Γ. Ψαλίδας (επιμ.) *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 188-207.
- Kalyvas, S. N. (2003). 'The Ontology of 'Political Violence': Action and Identity in Civil Wars'. *Perspectives on Politics* 3, September.
- Kalyvas, S. N. (2000). Red Terror: Leftist Violence During the Occupation. Σε Μ. Mazower (επιμ.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 142-183.
- Karakasidou, A. (2000). Protocol and Pageantry: Celebrating the Nation in Northern Greece. Σε Μ. Mazower (επιμ.) *After the War Was Over: Re-*

- constructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 221-246.
- Καραλής, Κ. Θ. (1967). *Ιστορία των Δραματικών Γεγονότων Πελοποννήσου, 1943- 1949*. Αθήνα.
- Κέδρος, Α. (1983). *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Kenna, M. E. (2001). *Social Organization of Exile: Greek Political Detainees in the 1930s*. London: Routledge.
- Κολιόπουλος, Ι. Σ. (1995). *Ληλασία Φρονημάτων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κόντης, Β. και Σ. Σφέτας (επιμ.) (1999). *Εμφύλιος Πόλεμος. Έγγραφα από τα Γιουγκοσλαβικά και Βουλγαρικά Αρχεία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κονιδιάρης, Τ. Γ. (1985). *Η Λευκάδα στη Σκιά του Εμφυλίου Πολέμου, 1943- 1947*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Κοτσαγεώργη, Ξ. (1998). Έξοδος Ελλήνων και Εποικισμός Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη κατά τη Διάρκεια της Βουλγαρικής Κατοχής (1941-1944). Σε *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σελ. 75-104.
- Kotzageorgi-Zymari, X. (with T. Hadjianastassiou). (2000). *Memories of the Bulgarian Occupation of Eastern Macedonia: Three Generations*. Σε Mark Mazower (επιμ.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 273-292.
- Κοτζίας, Αλέξανδρος. (1953). *Πολιορκία*. Αθήνα.
- Κούσουλας, Δ. Γ. (1987). *ΚΚΕ:Τα Πρώτα Τριάντα Χρόνια, 1918-1949*. Αθήνα: Ευρωεκδοτική.
- Κρανάκη, Μ. (1992). *Φιλέλληνες. Είκοσι Τέσσερα Γράμματα μιας Οδύσσειας*. Αθήνα: Ικαρος.
- Κωσταντάρας, Κ. (1964). *Αγώνες και Διωγμοί*. Αθήνα.
- Κωστόπουλος, Τ. (2000). Ο Ταξικός Παράγοντας του Εμφυλίου. Σε Κ. Κουτσούκης και Ι. Δ. Σακκάς (επιμ.) *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946- 1949*. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 186-195.
- Κωστόπουλος, Τ. (2000). *Η Απαγορευμένη Γλώσσα. Κρατική Καταστολή των Σλαβικών Διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*. Αθήνα: Μαύρη Λίστα.
- Κωστόπουλος, Τ. (2000). Ο Νέος Αναθεωρητισμός. Δοσilloγοι Όλων των Αποχωρώσεων, Δικαιωθείτε! Μανιφέστο, Δεκέμβριος.
- Λάζαρης, Β. Κ. (1989-1990). *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*. Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις.

- Λαΐου, Α. (1992). Μετακινήσεις Πληθυσμού στην Ελληνική Ύπαιθρο Κατά τη Διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Σε L. Baerentzen, Γ. Ιατροίδης, Ο. L. Smith (επιμ.) *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1945-1949*. Αθήνα: Ολκός, σελ. 67-114.
- Λαμπροπούλου, Δ. (1999). 'Ο Κόσμος Εντός των Τειχών. Οι Εκτελέσεις στις Φυλακές'. *Αντί* 697: 48-49.
- Lanz, H. (1950). Partisan Warfare in the Balkans. Αδημοσίευτο χειρόγραφο, P-0551. Koenigstein: EUCOM Historical Division.
- Lewkowicz, B. (2000). After the War we Were All Together: Jewish Memories of Postwar Thessaloniki. Σε M. Mazower (επιμ.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 247-272.
- Λιάκος, Α. (2001). 'Η Νεοελληνική Ιστοριογραφία το Τελευταίο Τέταρτο του Εικοστού Αιώνα'. *Σύγχρονα Θέματα* 76-77: 72-91.
- Λουκάτος, Σ Δ. (1997). *Τα Χρόνια της Ιταλικής Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Κεφαλονιά και Ιθάκη*. Αθήνα: ΟΔΕΒ.
- Λώλης, Χ Αλ. (1999). *Βίος Ατομικός και Ιστορία του Χωριού Αιγκιάδων*. Γιάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων.
- Μακρής-Στάϊκος, Π. (2000). *Κίτσος Μαλτέζος. Ο Αγαπημένος των Θεών*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Μαλακάσης, Ι. Θ. (2001). Η Ανατολή του Νέου Πολιτικού Διχασμού στο Μεταπολεμικό Κράτος. Σε *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμος Α', σελ. 27-227.
- Μαντάς ή Χονδρός, Γ. Ι. Η. (1996). *Απομνημονεύματα από το 1876 έως το 1966*. Τρίπολη.
- Μαραντζίδης, Ν. (2002α). Η Διαχείριση της Μνήμης ως Πολιτικό Εργαλείο: Η Συλλογική Μνήμη της Βίας στο Μεταπολεμικό Πολιτικό Σύστημα. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση *Η Εμφύλια Βία*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18-19 Οκτωβρίου.
- Μαραντζίδης, Ν. (2002β). Τοπικές Διαστάσεις του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1943- 1945. Ανακοίνωση στα ΑΣΚΙ, Νοέμβριος.
- Μαραντζίδης, Ν. (2001). *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαραντζίδης, Ν. (1997). *Οι Μικρές Μόσχες. Πολιτική και Εκλογική Ανάλυση*

- της Παρουσίας του Κομμουνισμού στον Ελλαδικό Αγροτικό Χώρο. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαραντζίδης, Ν. (1993). 'Ο Κομμουνισμός στον Ελλαδικό Αγροτικό Χώρο. Η Περίπτωση του Μανταμάδου, 1922-1985'. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2: 101-124.
- Μαργαρίτης, Γ. (2002α). 'Η Αριστερά Απέναντι στην Ιστορία της'. *Αυγή*, 17 Μαρτίου, σελ. 23.
- Μαργαρίτης, Γ. (2002β). 'Η Δεκαετία του 1940-1950: Μία Ιστοριογραφική Πρόκληση'. *Ο Πολίτης*, 104: 28-34.
- Μαργαρίτης, Γ. (2000-2001). *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946- 1949*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαργαρίτης, Γιώργος. (2000α). 'Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος και η Ιστορία του. Το 'έπετειακό' 1999', *Αρχειοτάξιο* 2: 137-143.
- Μαργαρίτης, Γ. (2000β). Το Στρατόπεδο της Μακρονήσου: Η Στρατιωτική Περίοδος (1947-1949). Σε *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 275-284.
- Μαργαρίτης, Γιώργος. (1993). *Από την ήττα στην εξέγερση: Ελλάδα, άνοιξη 1941- φθινόπωρο 1942*, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Μαργαρίτης, Γ. (1989). Εμφύλιες Διαμάχες στην Κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και Διαφορές. Σε Χ. Φλάϊσερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, σελ. 505-515.
- Μαργαρίτης, Γ. (1984). 'Πολιτικές Προοπτικές και Δυνατότητες Κατά την Απελευθέρωση'. *Μνήμων* 9: 174-193.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (1999). Η Ρεβάνς των Ηττημένων. Σε *Πενήντα Χρόνια Μετά τον Εμφύλιο*. Αθήνα: Ερμής, σελ. 38-40.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1984). Οι Εκλογές και το Δημοψήφισμα του 1946: Προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου. Σε *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε Κρίση*. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 307-340.
- Mazower, M. (1993). *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941- 44*. New Haven: Yale University Press.
- Mazower, M. (1995). 'Historians at War: Greece, 1940-1950'. *The Historical Journal* 38, 2: 499-506.
- McNeil, W. H. (1947). *The Greek Dilemma: War and Aftermath*. Philadelphia: J.B. Lippincott.

- McNeill, W. H. (1978). *The Metamorphosis of Modern Greece since World War II*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Meyer, H. F. (2002). *Von Wien nach Kalavryta. Die Blutige Spur der 117. Jäger-Division durch Serbien und Griechenland*. Mannheim: Bibliopolis.
- Μητσόπουλος, Θ. (1987). *Το 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπάλτα, Ν. (2002). Τότε με τα 'Χίτικα' δεν Κόταγες να Πεις Ούτε τ' 'Ονομά σου. Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο σε ένα Χωριό της Πυλίας. Σε Η. Νικολακόπουλος, 'Α. Ρήγος και Γ. Ψαλίδας (επιμ.) *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 176-187.
- Μπεράτης Γ., (1976). *Οδοιπορικό του '43*. Αθήνα: Ερμής.
- Μποντίλα, Μ. (2002). Πολύχρονος να Ζεις, Μεγάλε Στάλιν. Η Εκπαίδευση των Παιδιών των Πολιτικών Προσφύγων στα Ανατολικά Κράτη (1950-1964). Αδημοσίευτη εργασία. Θεσσαλονίκη.
- Μπουσχότεν, Ρ. βαν. (2002). Η Εμφύλια Βία ως Μήνυμα. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση *Η Εμφύλια Βία*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18-19 Οκτωβρίου.
- Μπουσχότεν, Ρ. βαν. (1997). 'Γεωπολιτική της Ελληνικής Αντίστασης: Η Περίπτωση της Βόρειας Πίνδου'. *Δοκίμες* 6: 7-17.
- Μπουσχότεν, Ρ. βαν. (1997). *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπρούσαλης, Κ. (1997). *Η Πελοπόννησος στο Πρώτο Αντάρτικο 1941-1945. Απελευθερωτικός Αγώνας και Εμφύλια Διαμάχη*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Myers, E. C. W. (1975). *Η Ελληνική Περιπλοκή*. Αθήνα: Εξάντας.
- Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946- 1967*. Αθήνα: Πατάκης.
- Νικολακόπουλος, Η. (1985). *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα 1946- 1964. Η Εκλογική Γεωγραφία των Πολιτικών Δυνάμεων*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Νικολακόπουλος, Η. (1999). 'Αποχή 1946: Πλειοψηφικό Ρεύμα ή Μειοψηφική Τάση;'. *Αντί* 697 (15 Οκτωβρίου): 43-47.
- Παπαστεριόπουλος, Η. (1965-1975). *Ο Μωριάς στα Όπλα. Έρευνα, Ιστορία, Κριτική*. Αθήνα.
- Παπαστράτης, Π. (1988). 'Η Ιστοριογραφία της Δεκαετίας 1940-1950'. *Σύγχρονα Θέματα* 35-37: 183-187.
- Papastratis, P. (1984). *British Policy Towards Greece During the Second World War, 1941-1944*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Πετρόπουλος, Η. (1990). *Πτώματα, Πτώματα, Πτώματα....* Αθήνα: Νεφέλη.
- Πυρομάγλου, Κ. (1947). *Η Εθνική Αντίστασις. ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ*. Αθήνα.
- Ραντόπουλος, Δ. (1999). 'Το Αίμα Μελάni δεν Γίνεται'. *Βιβλιοθήκη/Ελευθεροτυπία*, 15 Οκτωβρίου, σελ. 12-13.
- Richter, H. (1975). 1936-1946: *Δύο Επαναστάσεις και Αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα* Μτφ. Χ. Μάντρης. Αθήνα: Εξάντας.
- Richter, H. (1997). *Η Επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Από την Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο. Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*. Αθήνα: Εστία.
- Σακκάς, Γ. Δ. (2000). *Η Εαμική Αντίσταση 1941-1944. Μια Κριτική Ματιά*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σβολόπουλος, Κ. (2002). *Χαϊδάρι, 8 Σεπτεμβρίου 1944. Η Αόρατη Στρατιά στο Απόσπασμα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Σβορώνος, Ν. (1984). Τα Κύρια Προβλήματα της Περιόδου 1940-1950 στην Ελληνική Ιστορία. Σε *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε Κρίση*. Μτφ. Μ. Δρίτσα, Α. Λυκιαρδοπούλου. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σβορώνος, Ν. (1989). *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*. Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.
- Σκουλάτου, Β., Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη. (1984). *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, τεύχος Γ', Γ' Λυκείου. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Spencer, F. A. (1952). *War and Postwar Greece: An Analysis Based on Greek Writings*. Washington: The Library of Congress.
- Stavrianos, L. S. (1952). *Greece: American Dilemma and Opportunity*. Chicago: H. Regnery.
- Στεφάνου, Π. (1998). *Των Αφανών. Δύο Τετράδια, Δύο Τετραετίες*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Στίνας, Α. (1984). *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*. Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Συλλογικό (1967). *Στ' Αρματα! Στ' Αρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης, 1940-1945*. Αθήνα: Γνώσεις.
- Συλλογικό (1978). *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Συλλογικό (1984). *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε Κρίση*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Συλλογικό (1998). *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Τζούκας, Β. (2003). *Οι Οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Τοπικότητα*

- και Πολιτική Ένταξη. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Cambridge: Blackwell.
- Τσουνκαλάς, Κ. (1999). *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος. Περιπέτειες Σημασιών*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουνκαλάς, Κ. (2000). 'Το Λευκό και το Άλικο'. *Το Βήμα*, 17 Δεκεμβρίου.
- Τσουνκαλάς, Κ. (1981). *Η Ελληνική Τραγωδία*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Φλάισερ, Χ. (1995). *Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φλάισερ, Χ. (1979). 'Αντίποινα των Γερμανικών Δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα, 1941-1944'. *Μνήμων* 7: 182-203.
- Φλάισερ, Χ. και Αριστείδης Σ. (επιμ.) (1984). 'Ημερολόγιο Φαίδωνα Μαχδώνη (24.6- 10.9.1944)'. *Μνήμων* 9: 33-156.
- Φλάισερ, Χ. (2000). Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού Πολέμου. Αμερικανικοί Προβληματισμοί και Συνταγές για τη Δημοκρατική 'Αναμόρφωση'. Σε *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 199- 224.
- Φαράκος, Γ. (2000). *Ο ΕΛΑΣ και η Εξουσία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φίλος, Σ. Μ. (2000). *Τα Τζουμερκοχώρια*. Αθήνα.
- Vermeulen, H. (1993). Το Βάρος του Παρελθόντος. Η Εξουσία των Καπεταναίων στο Χωριό του Κάιν και του Άβελ. Σε Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.) *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 113-133.
- Vervenioti, T. (1999). Saved or Kidnapped? The Children of the Civil War. Ανακοίνωση στο Συνέδριο Domestic and International Aspects of the Greek Civil War. London: King's College, 18-20 Απριλίου.
- Voglis, P. (2002). *Becoming a Subject: Political Prisoners During the Greek Civil War*. New York: Berghahn Books.
- Wittner, Lawrence. (1982). *American Intervention in Greece, 1943-1949*. New York: Columbia University Press.
- Woodhouse, C.M. (1948). *Apple of Discord: A Survey of Recent Greek Politics in the International Setting*, London. Hutchinson.
- Χαϊδιά, Ε. (1998). Δίκες Δοσιλόγων Μακεδονίας: Μια Πρώτη Προσέγγιση. Σε *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σελ. 169-178.

- Χαριτόπουλος, Δ. (2001). *Άρης. Ο αρχηγός των Ατάκτων*. Αθήνα: Εξάντας.
- Χατζηαναστασίου, Τ. (2003). *Αντάρτες και Καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση Κατά της Βουλγαρικής Κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1942-1944*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.
- Χατζηαναστασίου, Τ. (2000). Οι Ρίζες του Εμφυλίου στην Ανατολική Μακεδονία. Σε Κ. Κουτσούκης και Ι. Δ. Σακκάς (επιμ.) *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946- 1949*. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 315-326.
- Χατζηϊωάννου, Μ.-Χ. (1996). 'Η Μάχη του Φαρδύκαμπου. Μας Ενώνει και μας Χωρίζει'. *Ο Πολίτης* 27, 25 Οκτωβρίου.
- Χατζής, Δ. (1946). *Φωτιά*. Αθήνα.
- Χρησιτίδης, Χ. (χ.χ.). *Χρόνια Κατοχής, 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*. Αθήνα: 1971, Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Αθήνα: Εστία.
- Χρυσόχοου, Α. Ι. (1949). *Η Κατοχή εν Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών.